

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

O. A. TADJIBAYEVA
N. K. RAMAZONOVA

INSON HUQUQLARI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan kasb-hunar kollejlarida tahsil oluvchi talabalar uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

**«O‘ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI» NASHRIYOTI**

TOSHKENT—2010

67.404
T14

Tadjibayeva, O.A.

Inson huquqlari: o'quv qo'llanma/ O. A. Tadjibayeva, N.K.Ramazonova. – Toshkent: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010. – 136 b.

ББК 67.404я722

I. Ramazonova, N.K.

Ushbu o'quv qo'llanma metodologik fan sifatida o'quvchi-talabalar uchun ahamiyatli bo'lib, bu fan davlat va huquqni vujudga kelishi hamda rivojlanishi jarayonida inson huquqlarining umumiy qonuniyatlarini, inson huquqlari masalasi, uning tarkibi, inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini sud tomonidan himoya qilinishi, ayol huquqlari, bola huquqlari, inson huquqlari bo'yicha xalqaro va milliy institutlar hamda ularning inson huquqlarini himoya etishdagi o'rni kabi tushuncha va kategoriyalarni ilmiy bilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Taqrizchi: prof. **O. A. Karimova**

ISBN 978-9943-391-04-8

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2010.

KIRISH

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyati va insonparvar huquqiy demokratik davlatni shakllantirish jarayoni ketayotgan hozirgi davrda inson huquqlarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir.

Ma'lumki, «Inson huquqlari» fani shaxs—jamiyat—davlat hodisalari va ularning o'zaro munosabatlarini o'rganuvchi asosiy fanlardan biri bo'lib, u yuridik fanlar tizimida markaziy o'rinni egallaydi va boshqa barcha yuridik fanlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur fanni o'qitishdan maqsad, shaxs—jamiyat—davlat masalalari to'g'risidagi tushuncha va kategoriyalarni o'rganish, inson va davlat munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini ifodalovchi asosiy qoida va tamoyillarini o'zlashtirish hamda umumnazariy bilimlarning amaliy faoliyatdagi ahamiyatini o'rganishdan iborat.

«Inson huquqlari»ning metodologik fan sifatida o'quvchi-talabalar uchun ahamiyati shundaki, bu fan davlat va huquqni vujudga kelishi hamda rivojlanishi jarayonida inson huquqlarining umumiy qonuniyatlarini, inson huquqlari masalasi, uning tarkibi, inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini sud tomonidan himoya qilinishi, ayol huquqlari, bola huquqlari, inson huquqlari bo'yicha xalqaro va milliy institutlar hamda ularning inson huquqlarini himoya etishdagi o'rni kabi tushuncha va kategoriyalarni ilmiy bilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

«Inson huquqlari» fani o'quvchi-talabalarni inson huquqlariga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirib qolmasdan, balki ularning umumiy huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasini ham yuksaltiradi.

«Inson huquqlari» fanidan dars mashg'ulotlari o'rta maxsus kasb hunar ta'limi o'quv yurtlarining talabalariga o'quv yili davomida o'tkaziladi. Dars mashg'ulotlari, asosan, ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ta'lim, kurs ishi va ta'lim berishning boshqa zamonaviy shakllari yordamida amalga oshiriladi. Talabalar bunda tavsiya etiladigan o'quv va monografik-ilmiy adabiyotlar hamda normativ-huquqiy hujjatlar bilan ishlashni puxta o'zlashtirgan bo'lishlari talab etiladi.

O'quv-uslubiy qo'llanma o'z ichiga fanni o'zlashtirish bo'yicha tashkiliy uslubiy ko'rsatmalar, o'quv dasturi, seminar mashg'ulotlari rejasi, ma'ruzalar, mustaqil ishlar va ularni o'tkazish hamda tayyorlash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar, test savollari, kurs ishi mavzulari va uni yozish bo'yicha ko'rsatmalar, mavzular bo'yicha asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxatini qamrab oladi.

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanmada ba'zi kamchiliklar uchrashi va ayrim masalalar yoritilmagan bo'lishi mumkin. Kafedra a'zolari hamda o'quvchi-talabalar (kitobxonlar) o'quv-uslubiy qo'llanmaning sifatini yaxshilash borasida o'z mulohazalarini bildirib, uning keyingi nashrlari yanada mukammal bo'lib chiqishiga yordam beradilar, degan umiddamiz.

1.1. FANNING O‘QITILISHIDAN MAQSAD VA VAZIFALAR

«Inson huquqlari» fanini o‘qitishdan maqsad – professional faoliyatda, shuningdek, davlat organlari, jamoat birlashmalari va boshqa tashkilotlar bilan o‘zaro aloqalarda zarur bo‘ladigan nazariy va amaliy bilimlarni talabalarda shakllantirish.

«Inson huquqlari» fanining vazifalari quyidagilardan iborat: inson huquqlari nazariyasi, shaxs erkinligi va huquqi tizimini chuqur o‘rgatish; inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish va unga amal qilish o‘quvini talabalarga singdirish; inson huquqlariga oid xalqaro standartlarni o‘zlashtirish.

«Inson huquqlari» fani talabalarda inson huquqlariga jahon hamjamiyatining tinchligini ta‘minlovchi vosita sifatida, xalqaro munosabatlarda, eng muhimi, davlatlarning xalqaro hamkorligida inson huquqlariga rioya etilishiga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbilash uchun mo‘ljallangan.

1.2. FAN BO‘YICHA TALABALARNING BILIMIGA, O‘QUVIGA VA KO‘NIKMALARIGA DTSga ASOSAN QO‘YILADIGAN TALABLAR

Talaba:

– Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining ahamiyati haqida;

– inson huquqlarini O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga tatbiq etish (implementatsiya qilish)ning tizimi va muammolari haqida **tasavvurga ega bo‘lishi kerak.**

– Inson huquqlarini himoyalashga oid asosiy xalqaro aktlarni **bilishi va qo‘llay olishi kerak.**

- Normativ-huquqiy aktlarni sharhlash va qo'llash;
- normativ-huquqiy aktlar loyihasini, ayniqsa, qonun loyihalarini ishlab chiqish;
- amaldagi qonunchilikni huquqiy ekspertizadan o'tkazish;
- qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarni Konstitutsiyaga va xalqaro-huquqiy standartlarga mos kelishi bo'yicha monitoring o'tkazish;
- huquqiy xususiyatdagi hujjatlarni tuzish;
- qonun doirasida huquqiy qarorlar qabul qilish va boshqa huquqiy harakatlarni amalga oshirish **yuzasidan ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.**

1.3. O'QITISHNING AXBOROT TEXNOLOGIYALAR, INNOVATSION, INFORMATSION TUSDAGI VA BOSHQA SAMARALI USULLARINI QO'LLASH

Mazkur fanni o'rganish o'qitishning an'anaviy va ilg'or uslublarini, jumladan, ekspress so'rovlar, test so'rovlari, dasturiy o'qitish, davra suhbatlarini o'tkazish, kollokviumlar, muammoli o'qitish, elektron slaydlar va darsliklar orqali tushuntirishlar, yuridik klinika va boshqa usullardan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

1-mavzu. INSON HUQUQLARI: UMUMIY TUSHUNCHALAR VA UNING MOHIYATI

Reja

1. Inson huquqlari – umumbashariyat muammosi.
2. «Inson huquqlari» o‘quv fanining mavzusi.
3. «Inson huquqlari» o‘quv fanining o‘rganish usullari.
4. «Inson huquqlari» o‘quv fanining ijtimoiy fanlar tizimidagi o‘rni.
5. «Inson huquqlari» o‘quv fanining ahamiyati va tizimi.
6. «Inson huquqlari» o‘quv fanini o‘rganishning metodologiyasi va o‘ziga xos xususiyatlari.

1. Inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda yangi davr boshlandi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1995–2005-yillarni kurramizda **Inson huquqlari o‘n yilligi** deb e‘lon qildi.

Inson huquqlarini himoya qilish Mustaqilligimiz qomusi bo‘lmish Konstitutsiyaning asosiy tamoyillari, O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy iqtisodiy tizimini tubdan isloh qilishning asosiy yo‘nalishi va yakuniy maqsadidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oliy Majlis VI sessiyasida, Konstitutsiyaning to‘rt yilligiga bag‘ishlangan tantanali yig‘ilishida va Vazirlar Mahkamasining O‘zbekistonning 1996-yildagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti yakunlari hamda 1997-yildagi iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan majlisida qilgan ma‘ruza va nutqlarida inson huquqlari sohasida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan quyidagi besh strategik yo‘nalish belgilab berilgan:

- birinchidan, inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning samarali mexanizmini ta‘minlash;
- ikkinchidan, inson huquqlari bo‘yicha xalqaro huquqning umume‘tirof etilgan tamoyillari va me‘yorlari asosida milliy qonunchilikni takomillashtirish;
- uchinchidan, qabul qilingan qonunlarga og‘ishmay amal qilish mexanizmini ishlab chiqish va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qonun ustuvorligini ta‘minlash;

– to‘rtinchidan, sudlov islohotini amalga oshirish yo‘li bilan butun sud tizimini demokratlashtirish;

– beshinchidan, aholi, ayniqsa, yoshlar va mansabdor shaxslar o‘rtasida huquqiy tarbiya ishlarini tubdan yaxshilash, ularning huquqiy ongi va madaniyatini oshirish.

Inson huquqlari muammosi – hozirgi zamonning eng dolzarb muammolaridandir. Inson huquqlari – bu jamiyatning eng oliy qadriyati, himmatidir. Inson huquqlari – bu butun insoniyatning intilishlari, orzu-umidlarini o‘ziga jamlagan keng qamrovli tushunchadir. Inson huquqlari – bu hozirgi taraqqiyotning asosi va davr talabidir.

Inson huquqlari – bu demokratik huquqiy davlatning eng muhim belgisidir. Inson huquqlari har bir davlatning demokratik taraqqiyoti darajasini ko‘rsatuvchi muhim mezondir. Shuning uchun ham inson huquqlari xalqaro huquqda va milliy huquqiy tizimda muhim o‘rin tutadi.

Insoniyat o‘z tarixiy rivolanishi jarayonida inson huquqlariga oid qonunchilik – bu inson va fuqaro huquqlari hamda erkinliklari haqida qonunlar majmuidir. Bu qonunlar qatoriga inson huquqlari bo‘yicha xalqaro hujjatlar va milliy qonunlar kiradi.

Inson huquqlari to‘g‘risidagi qonunchilik o‘z taraqqiyotida uch katta bosqichni bosib o‘tgan.

Birinchi bosqich – 1789-yilgi inson va fuqaro huquqlari fransuz deklaratsiyasidan boshlanib, to birinchi jahon urushiga qadar davom etgan. Bu bosqichda insonning shaxsiy va siyosiy huquqlari to‘g‘risidagi qonunchilik ustuvor ravishda rivojlangan.

Bu davrda qabul qilingan qonunlarda alohida e‘tibor quyidagi muammolarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan:

- shaxs erkinligi va fuqarolar tengligi;
- shaxs daxlsizligi;
- xususiy mulk huquqi;
- saylov huquqi turli seznlar bilan cheklangan bo‘lsada.

Ikkinchi bosqichi – XX asrning birinchi yarmini o‘z ichiga olgan. Bu bosqichda sotsial yo‘nalish demokratiya ta‘sirida insonlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlariga oid qonunchilik tez rivojlangan.

Mehnat qilish huquqi, dam olish huquqi, ijtimoiy yordam olish huquqi to‘g‘risidagi qonunlar alohida ahamiyat kasb etgan.

Fransiya va Shvetsiyadagi sotsial qonunchilik, 1920-yilgi Veymar Konstitutsiyasi, Fransiya va Italiyaning 1946-yilgi Konstitutsiyalari bunga yaqqol misol bo‘ladi.

Uchinchi bosqich – XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri kelib,

bu bosqichda inson huquqlarining «yangi avlodi» to‘g‘risidagi qonunchilik rivojlanadi. Bu huquqlar qatoriga:

- tinch yashash huquqi;
- sof va toza atrof-muhitga ega bo‘lish huquqi;
- axborot olish huquqi kabilar kiradi.

Bu bosqichda inson huquqlari to‘g‘risida xalqaro qonunchilik tizimi shakllandi.

Dunyodagi har bir davlatda ham inson huquqlariga oid muayyan qonunchilik tizimi shakllangan. Bu qonunchilik negizini, avvalambor, Konstitutsiyalar tashkil etadi. Barcha davlatlar Konstitutsiyalarida inson va fuqaro huquqlari va erkinliklariga maxsus bo‘lim, boblar ajratilgan. Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari joriy qonunlarda o‘z aksini topgan.

Hozirgi kunda davlatlar o‘z Konstitutsiyalarida inson huquqlariga oid quyidagi muhim qoidalarni mustahkamlaganlar:

– inson huquqlari va erkinliklarini tan olish va himoya qilish bu davlat majburiyatlaridir;

– inson huquqlari va erkinliklari katalogi xalqaro-huquqiy andozalarga mos kelishi va bu sohada xalqaro huquqning ustuvorligi;

– inson huquqlari va erkinliklari unga tug‘ilgandan boshlab taalluqlidir, yangi tabiiy huquq g‘oyasini, nazariyasini e‘trof etilishi;

– hammaga va har kimga inson huquqlari va erkinliklarining teng va barobar taalluqliligi;

– fuqarolarning kafolatlangan sud himoyasi bilan ta‘minlanishi;

– inson huquq va erkinliklarini amalga oshirish boshqa shaxslar huquqlarini buzmasligi zarurligi.

Dunyo davlatlarida inson huquqlariga oid qonunchilik tizimi quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

1. Fuqarolarning shaxsiy huquqlariga oid qonunlar.
2. Fuqarolarning siyosiy huquqlariga oid qonunlar.
3. Fuqarolarning iqtisodiy huquqlariga oid qonunlar.
4. Madaniy huquqlarga oid qonunlar.
5. Inson huquqlariga oid xalqaro huquqiy hujjatlar.

2. Ma‘lumki, har bir mustaqil o‘quv fani o‘z mavzui va uslubiga ega bo‘lishi kerak. O‘quv fanining mavzui – bu fan o‘rganadigan masalalar majmuidir. Usuli esa shu fan mavzularini o‘rganadigan uslublardir. Boshqa fanlar qatori «Inson huquqlari» o‘quv fani ham o‘z mavzuiga ega. Insonning qadr-qimmatini, haq-huquqlari, ularning tarixiy rivojlanishi, axloqiy-falsafiy, siyosiy-huquqiy asoslanishi, huquqiy tabiati, inson huquqlarining buzilishi va uning oldini olish

va buzilgan huquqlarini tiklash bo'yicha qo'llaniladigan chora-tadbirlar, inson huquqlari kafolatlarining umumiy tabiati kabilar mazkur fanning mavzuini tashkil qiladi.

«Inson huquqlari» o'quv fani asosiy e'tiborni inson huquqlarining xalqaro va milliy qonunchilik, jahonning turli mamlakatlari ijtimoiy amaliyoti asosida rivojlanishining muhim masalalariga qaratadi. Bunda inson va fuqarolar huquqi siyosiy-huquqiy ta'limotlar negizida, tarixiylik tamoyili asosida o'rganiladi.

«Inson huquqlari» o'quv fanining mazmunini inson huquqlarini jahon ma'rifatparvarligi va madaniyati bilan uzviy holda o'rganish tashkil qiladi. Chunki, «inson huquqlari» insoniyat tafakkuri va sivilizatsiyasi umume'tirof etgan bashariy qadriyatdir. Shuningdek, unda inson va uning haq-huquqlari, erkinliklari jahon tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganiladi. Ushbu fanning markaziy obyekti – inson huquqlarining barcha turfa jihatlarini o'rganish hisoblanadi. Bunda quyidagi masalalar alohida ahamiyat kasb etadi: birinchidan, insonning adolatli fuqaroviy jamiyat va demokratik huquqiy davlatda erkin rivojlanish imkoniyatlari; ikkinchidan, inson shaxsining ajralmas xususiyatlari; uchinchidan, inson huquqlari huquqiy va ijtimoiy me'yoriy hujjatlar bilan ta'minlangan xulq-atvorlarning mumkin bo'lgan o'lchovidir; to'rtinchidan, inson huquqlari insonning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va ma'naviy farovonligining hamda qobiliyatlarini taraqqiy ettirishning eng muhim vositasi; beshinchidan, inson huquqlari buzilish holatlarini oldini olish, tiklash va bartaraf qilish.

Shuningdek, ushbu fan inson huquqlarini hurmat qilish va mustahkamlash, ularni amalga oshirish mexanizmlarini o'rgatishga oid xalqaro huquqiy hamda milliy qonunlarni o'rganadi.

«Inson huquqlari» o'quv fanini o'rganishdan ko'zlangan asosiy **maqsad** – inson huquqlari madaniyatining shakllanishida umuminsoniy va milliy qadriyatlarni mustahkamlashdan iborat.

Fanning asosiy **vazifalari** inson va fuqarolarning huquqlariga doir bilimlarni egallash, huquq va erkinliklarini hayotga joriy etish va kafolatlash, talabalarda insonga, uning huquq va erkinliklariga, sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat hissini shakllantirish, har bir fuqaroga huquqbuzarliklardan o'zini himoya qilish yo'llari va vositalarini o'rgatish hamda talabalarda ularning subyektiv huquq va erkinliklarini amalga oshirish va qo'llash malakasini shakllantirish kabilardan iboratdir.

Shunday qilib, insonning qadr-qimmati, uning haq-huquqlari, erkinliklari haqidagi g'oyalar, qarashlar va ta'limotlarning vujudga

kelishi, rivojlanishining asosiy qonuniyatlari, inson huquqlarini mustahkamlashning huquqiy me'yorlari hamda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va boshqa omillar majmui o'quv fanining mavzui-ni tashkil etadi.

3. Har bir fan ma'lum usulga, ya'ni o'rganilayotgan hodisalarni anglab yetish vositalariga ega bo'ladi. Bunday usullar asosan ikki guruhga bo'linadi.

Birinchidan, barcha o'quv fanlariga xos bo'lgan umumiy usullar, ya'ni ularning asosida tabiat, jamiyat, tafakkur, alohidalikning eng umumiy qonuniyatlari yotadi.

Ikkinchidan, maxsus usullar, ya'ni sistemali, tarixiy, qiyosiy, sotsiologik usullar kabi.

Sistemali usul mazkur o'quv fani inson huquqlari masalasiga sistemali yondashishni hisobga olgan holda ilmiy obyektivlik, tarixiylik tamoyillari asosida ko'riladi. Inson huquqlari barcha ijtimoiy hamda davlat institutlarining bir butunligi sifatida tahlil qilinadi.

Inson huquqlari tizimi shaxsiy huquq va erkinliklar, siyosiy huquqlar, iqtisodiy va ijtimoiy hamda madaniy huquqlarning o'zaro bog'liq tarkibiy qismlaridan tashkil topgan yaxlit, bir butun holda xarakterlanadi.

Tarixiylik usuli o'quv fanida inson huquqlarining qaror topish qonuniyatlari va ularning rivojlanishi tarixiy taraqqiyotning murakkab jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganiladi. Bunda, ko'pincha, kishilik jamiyatining turli davrlarida ro'y bergan voqealar, hodisalar haqida bilim olish imkonini beradigan tarixiy manbalarni, qonunlar, maxsus hujjatlar, aniq ishlar bo'yicha sudning qarorlari va boshqalarni tahlil qilish usuli qo'llaniladi.

Qiyosiy usul bunda inson huquqlari haqidagi tushunchalar, hodisalar va jarayonlarni o'zaro solishtirish va shu asosda ular o'rtasida mavjud bo'lgan o'xshashlik va farqlarni aniqlashdan iborat. Shuningdek, turli mamlakatlarning inson huquqlari haqidagi qonun hujjatlari bilan ham taqqoslab o'rganiladi.

Mantiqiy usul o'zida inson huquqlarini mantiqiy o'rganishning uslub, vositalarini ifoda qiladi va tafakkur shakllariga hamda amaliy mantiq qonunlariga asoslanadi. Inson huquqlarini o'rganishda mantiqiy usuldan foydalanish inson huquqlari bo'yicha qonun hujjatlarini qo'llashda ziddiyatlardan holi bo'lish imkonini beradi.

4. Inson huquqlari masalasi keng ko‘lamli hisoblanadi. Shuning uchun inson huquqlari bilan bog‘liq barcha voqea-hodisalar, ijtimoiy fanlarni, hatto ayrim tabiiy fanlarni ham o‘rganish mavzui hisoblanadi.

«Inson huquqlari» fani o‘zining alohida mavzuiga ega, shuni bilan u ijtimoiy fanlar tizimida o‘ziga xos o‘rin egallaydi va uni iqtisod nazariyasi, falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik, huquqshunoslik singari fanlar qatoriga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.

Ma‘lumki, iqtisodiy fanlar bazis hisoblanuvchi hodisalarni o‘rganadi. «Inson huquqlari» o‘quv fani eng muhim ustqurtmaviy hodisa – inson huquqlarini o‘zining asosiy mavzui hisoblaydi. Iqtisodiy fanlar va inson huquqlarining o‘zaro ta’siri, ularning bir-biriga kirib borishi, inson huquqlarining iqtisodiyotga qanchalik bog‘liq ekanligini aniqlashga imkon beradi.

Falsafa – bu tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari to‘g‘risidagi fandır. U borliqning ongga, insonning uni o‘rab turgan atrof-muhitga munosabatining umumiy tamoyillari haqidagi bilimlar tizimidir. «Inson huquqlari» o‘quv fani esa inson huquqlarini uning barcha ko‘rinishlari va belgilari bilan bir butun holda batafsil o‘rganadi. Agar falsafa inson huquqlarining mohiyatini topishga kalit bersa, «Inson huquqlari» o‘quv fani falsafani ijtimoiy taraqqiyot, inson huquq va erkinliklarining umumiy tamoyillarini ifodalash bilan qurollantiradi.

Sotsiologiya – bu jamiyatning yaxlit va uning alohida tuzilish va ijtimoiy guruhlari to‘g‘risidagi fandır. Barcha ijtimoiy hodisalar, shu jumladan, inson huquqlari ham sotsiologik tadqiqotlarning obyektiga aylanadi.

Politologiya – siyosatni, uning shakllarini, siyosiy jarayonlar va siyosiy birlashmalarni, shu jumladan, partiyalarni, siyosiy va davlat hokimiyatiga erishish vositalarini, fuqarolik jamiyati, davlat va shaxsning o‘zaro munosabatini o‘rganadi. Politologiya inson huquqlarini siyosiy munosabatlar tizimi orqali, ya’ni fuqarolarning huquq va erkinliklarini amalga oshirish orqali o‘rganadi.

Huquqiy fanlar inson huquqlarini o‘rganish sohasida jamiyatshunoslik fanlariga aloqador bo‘lmagan o‘ziga xos mavzuga ega. Huquqiy fanlar birinchi navbatda inson huquqlarining yuridik sohalari va ular amaliyotining tahlili, ya’ni inson huquqlari va erkinliklarining qonuniy mustahkamlanishi, amalga oshirilishi bilan shug‘ullanadi. Unda shaxsning huquq va erkinliklari haqidagi ta’limot fuqaroning huquqiy maqomi asosida yoritiladi.

5. Demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurilishi barcha fuqarolarning insoniy huquqlari va erkinliklari sohasiga daxldor bo'lgan bilimlarni yetarli darajada egallashlarini taqozo etadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'tgan davr ichida insonning huquq va erkinliklari to'g'risida milliy qonunchilik tizimini tashkil qiluvchi yuzlab qonunlar qabul qilindi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xalqimiz, millatimiz, davlatchiligimizning va insoniyat huquqiy madaniyatining barcha ilg'or qadriyatlarini chambarchas uzviy bog'liq ekanligi o'z aksini topgan.

«Inson huquqlari» o'quv fani mustaqil O'zbekistonda inson huquqlari madaniyatining shakllanishida butun huquqiy madaniyatning insonparvarlik asoslari sifatida muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Bular: birinchidan, inson huquqlarini bilish; ikkinchidan, inson huquqlariga hurmatning shakllanishi; uchinchidan esa inson huquqlarini himoya qilishda amaliy malakani tarbiyalash va oshirish.

6. «Inson huquqlari» o'quv fanini o'rganishning umumiy asosini, ya'ni metodologiyasini va o'ziga xos xususiyatlarini quyidagilar tashkil etadi:

– inson huquqlariga oid umuminsoniy qadriyatlar va jahon andozalari. Inson huquqlari eng avvalo, umuminsoniy qadriyatlarga, umumjahon sivilizatsiyasiga, bu sohada boshqa xalqlar erishgan tajribalarga xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlariga asoslanadi. Inson huquqlariga asoslangan demokratik jamiyatning xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tamoyillari bor. Tenglik, erkinlik, birodarlik, xalqlar va millatlararo do'stlik, insonning o'z xohish-irodasini erkin bildirishi, ozchilikning ko'pchilikka bo'ysunishi, barcha fuqarolarning teng huquqliligi, davlatning asosiy idoralari saylanishi, ularning saylovchilar oldida hisobot berishi, davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi, tayinlash yo'li bilan shakllangan davlat idora organlarining saylovchi tashkilot oldida javobgarligi va boshqalar;

– inson huquqlari bo'yicha Sharq falsafasi. Asrlar mobaynida xalqimizning yuksak ma'naviy adolatparvarlik, ma'rifatsevarlik kabi ezgu fazilatlarini Sharq falsafasi va islom dini ta'limotlari bilan uzviy ravishda rivojlangan. Buyuk ajdodlarimiz – Sharq mutafakkirlari Al-Buxoriy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshband, Al-Xorazmiy,

Al-Beruniy, Amir Temur, Mirzo Ulugʻbek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalarimiz jahon fani va sivilizatsiyasiga bebaho hissa qoʻshganlar.

Oʻzbek milliy mafkurasi. Inson huquqlari oʻzbek millatining turmush tarzida, anʻanaviy huquqiy madaniyatida, milliy dunyoqarashi, mafkurasida muhim oʻrin tutadi. Oʻzbek milliy mafkurasining tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir.

1. Mustaqillik his-tuygʻusi va istiqlolni toʻla idrok etish.
2. Oʻzbekchilik.
3. Koʻp millatli Oʻzbekiston xalqining vatanparvarligi.

Inson huquqlari aniq tarixiy va milliy oʻziga xos sharoitda tabiiy ravishda paydo boʻladi va rivojlanadi. Shuning uchun ham oʻzbek maʼnaviy-huquqiy merosining ildizlarini chuqur bilish va idrok etish Oʻzbekistonda inson huquqlarini oʻziga xos tushunishni va holatini toʻgʻri talqin qilishga asos boʻlib xizmat qiladi. Buyuk allomalarimiz umumbashariyat maʼrifatparvarligini yaratishda bevosita ishtirok etganliklari barchaga maʼlum. Ular jahon huquqiy sivilizatsiyasiga ulkan hissa qoʻshganlar. Ularning boy madaniy-huquqiy merosi hozirgi mustaqil huquqiy taraqqiyotning mustaqil poydevori boʻlib xizmat qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. «Inson huquqlari» kursining maqsadi va vazifalari?
2. «Inson huquqlari» huquq tarmogʻi sohasi huquqning boshqa sohalari bilan qanday uzviy aloqadorlikda?
3. Oʻzbekiston Respublikasi taʼlim tizimida «Inson huquqlari» oʻquv kursining tashkil etilishi haqida nimalarni bilasiz?
4. «Butun insoniyat teng huquqlidir» tamoyili oʻzida qanday xususiyatlarni ifodalaydi?

2-mavzu. SHARQ MUTAFAKKIRLARI TA'LIMOTLARIDA INSON HUQUQLARI G'OYASI

Reja

1. Inson huquqlari to'g'risidagi ta'limotlar.
2. O'rta asrlarda inson huquqlari.
3. «Temur tuzuklari»da inson huquqlari masalasi.
4. Inson huquqlari sohasidagi ilk sharqona qarashlar.
5. O'zbekistonda siyosiy va iqtisodiy tuzumni isloh qilish sharoitida huquqiy davlatni shakllantirishda inson huquqlarining o'rni.

Inson huquqlari to'g'risidagi ta'limotning rivojida Sharq mutafakkirlarining xizmatlari benihoya kattadir. Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo singari o'nlab olimlar, davlat va jamoat arboblari dunyoqarashida, ularning amaliy ishlarida inson huquqlari masalasi alohida o'rin egallaydi. Ular turli muammolar singari inson huquqlari, erkinliklari, qadriyatlarini masalasiga ham befarq qaramaganlar va bu borada o'z fikr-mulohazalarini bildirganlar. Inson haqida g'amxo'rlik qilish, inson erkinligi, haq-huquqlari to'g'risida qayg'urish, inson sha'nini kamsitadigan urinishlarga yo'l qo'ymaslik g'oyalari shular jumlasidandir.

O'rta asrlarda butun dunyoda bo'lgani singari Sharq olamida ham inson huquqlari turli yo'llar bilan toptab kelingan. O'sha davrlarda insonning shaxsiy huquq va erkinliklari singari, uning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy huquqlari ham hukmron siyosiy kuchlar tomonidan cheklab qo'yilgan. Bunday holatlarga qarshi noroziliklar shafqatsizlarcha bostirilgan. Kishilar yashash, mehnat qilish va dam olish kabi oddiy insoniy huquqlardan ham to'la erkinlik asosida foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar. Insonning sha'ni, qadr-qimmati, erkinliklari huquqiy jihatdan kafolatlanmagan, uning haq-

huquqlari poymol etilishi oddiy bir hol bo'lgan. Aholi keng qatlamlarining nochor hayoti o'z haq-huquqlarini anglab yetish va uni himoya qilish uchun kurash olib borish imkonini bermagan.

Tarixning guvohlik berishicha, ayrim mamlakatlar va mintaqalarda olib borilgan jang-u jadallar, bosqinchilik urushlari natijasida fuqarolarning haq-huquqlari vahshiylarcha toptab kelingan. Bunday misollarni O'rta Osiyoda yashagan xalqlar va millatlar hayotidan ham ko'plab keltirish mumkin. Birgina mo'g'illar bosqini davrida O'rta Osiyoda yashagan xalqlarning haq-huquqlari qanchalik toptalganligini oddiy so'z bilan ifodalash qiyin. Masalan, mo'g'illar 1220-yilda Buxoroni bosib olib, 30 mingdan oshiq buxorolikning yostig'ini quritganlar, aholining qolgan qismini qullarga aylantirib, ko'pchiligini o'zlari ishgo'ol qilgan boshqa yerlarga haydab ketganlar. Din peshvolari, olim-u fuzalolarni tahqirlaganlar, Buxoro shahriga o't qo'yilgan. Bunday sharoitda inson huquqlari yoki uni himoya qilish to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emasdi.

Lekin mavjud siyosiy tuzumlar sharoitida ham somoniylar, temuriylar, boburiylar davrida inson huquqlarini himoya qilish sohasida talaygina tadbirlar amalga oshirilganligini aytish joiz. Masalan, O'rta Osiyoda somoniylar hukmronligi davrida aholining hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, ilm-fan bilan shug'ullanuvchi qismiga qulay sharoitlar yaratishga harakat qilingan. Savdo-sotiq ishlari avj olib, bu ish bilan shug'ullanuvchilar davlat tomonidan muhofaza etilgan. Savdo karvonlarini qo'riqlab boruvchi soqchilar tayinlangan. Davlatni boshqarishda markaz bilan joylar o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatilgan. Bu va shunga o'xshash tadbirlar inson huquqlarini himoya qilishda o'sha davrning barcha hukmdorlari uchun ibrat namunasi bo'lgan.

Inson huquqlarini himoya qilishda va ularga berilgan huquqlaridan foydalanishda Sohibqiron Amir Temur amalga oshirgan ishlar diqqatga sazovordir. Sohibqironning butun hayoti va kurashi insonni qadrlash, uning yaxshi hayot kechirishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib berish bilan chambarchas bog'liqdir. Amir Temur o'zining «Temur tuzuklari»da mamlakat fuqarolarining haq-huquqlari va ularni himoya qilishning zarurligini qayta-qayta ta'kidlagan. Insonning mehnat qilish huquqi asarda quyidagicha ta'riflab beriladi: «Agar kasb-u hunar

va ma'rifat ahillaridan bo'lsa, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa, bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa o'z ahvoli va kasbi-korig'a qarab ish tutsinlar» («Temur tuzuklari». —T.; G'.G'ulom nomidagi nashriyot, 1991, 67-bet).

Amir Temur inson huquqlarini himoya qilishda eng ko'p kuchg'ayrat sarflagan yetuk siymolardan biri edi. U hukmronlik qilgan davrda inson huquqlarini kamsitishga qaratilgan har qanday urinishlarga chek qo'yilgan va bunday urinishlarning rahnamolari hamda ishtirokchilari qattiq jazolangan. «Yana buyurdimki, — deb yozadi Sohibqiron, — agar (har yer va elning) amaldorlari va kalontarlari oddiy fuqarolarga jabr-zulm qilsa va shu orqali bechoralarga zarar yetkazgan bo'lsa (bunday vaqtlarda) yetkazilgan zararni kalontarlardan undirib, jabr ko'rganlarga bersin, toki ular yana o'z hollariga kelsinlar» («Temur tuzuklari», 99-bet).

Har qanday jabr-zulm inson huquqlarini poymol qiladi. Jumladan, mehnat qilishga majbur etish, qiynoqqa solish, mol-mulkiga, shaxsiy hayotiga zarar yetkazish va shu kabilar. Ulug' Sohibqiron inson sha'niga nomunosib bo'lgan ana shunday xatti-harakatlarga yo'l qo'yib bo'lmaslikning mohiyatini to'g'ri tushungan va shuning uchun ham mamlakat fuqarolarining huquqlarini himoya qilish yo'lida qat'iy kurash olib borgan. Amir Temurning inson huquqlari to'g'risidagi g'oyalari uning davlatni idora qilishdagi o'zi asoslagan qoidalarda juda aniq bayon etilgan. Bu qoidalar qonun kuchiga ega bo'lib, ularda inson huquqlari masalasiga keng o'rin berilgan. Sohibqironning adolat bilan ish ko'rishi, gunohkorga ham, begunohga ham rahm-shafqat qilishi, raiyatning ahvolidan doimo xabardor bo'lib turishi, davlat ishlarini saltanat qonunlariga asoslangan holda boshqarishi va boshqa shular singari xayrli ishlari uning inson huquqlarini himoya qilishga qanchalik katta ahamiyat berganligidan darakdir.

Amir Temur insonning qadr-qimmatini va huquqlarini qadrlagan va himoya qilgan ulug' zotlardan biridir. U markazlashgan qudratli mamlakatni boshqarar ekan, o'z amir-u beklaridan, davlat xizmatchilaridan fuqarolarning holidan xabar olib turishni, ularning shaxsiy va ijtimoiy huquqlarini himoya qilishni qattiq talab qilgan.

Sohibqiron o'z hukmdorligining barcha davrlarida adolat va insof bilan ish ko'rgan, gunohkorga ham, begunohga ham adolat, haqqoni-

yat yuzasidan hukm chiqargan, o'zining xayr-ehson ishlari bilan odamlar ko'nglidan joy olgan. Zolimlardan mazlumlar haqqini undirib bergan. Uning yozishicha, zolimlar yetkazgan ashyoviy va jismoniy zararlar isbotlanganidan keyin ularni shariatga muvofiq odamlar o'rtasida muhokama qilgan. Natijada aybsiz kishiga jabr-zulm o'tkazilmagan.

Buyuk allomalar Forobiy, Ibn Sino, Beruniylar ham inson huquqlari masalasini chetlab o'tmaganlar. Somoniylar davrida amalda bo'lgan tartib-qoidalar, o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy tuzumi bu mutafakkirlarning dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ular o'z asarlarida bu davrga baho berish bilan birga qimmatli g'oyalarni ilgari surganlar, inson huquqlari va ularni himoya qilish to'g'risida ham o'z fikrlarini yozib qoldirganlar. Forobiy o'zining «Fozil odamlar shahri» asarida odamlarning ma'lum bir kasb-hunar bilan shug'ullanishi, ular har qanday ta'qib va cheklashlardan xoli bo'lishi, erkin va ozod yashashi haqida yozadi.

Forobiyning «Fozil odamlar shahri» jamoasi haqidagi ta'limoti, uning komil inson haqidagi fikrlari bilan bog'lanib ketgan. Komil inson jamiyatning teng huquqli, erkin fuqarosi bo'lishi lozimligi, jamoa uning huquqlarini hurmat qilishi, kishilarning tinch va osoyishta hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni ta'minlab berishi haqidagi fikrlar asarning asosiy mazmunini tashkil etadi. Garchi, bu masala xayoliy tarzda tasvirlangan bo'lsa-da, biroq unda insonga g'amxo'rlik qilish, uning haq-huquqlarini himoya qilish zarurligi g'oyalari ilgari surilganligining o'zi muhim ahamiyatga egadir.

Forobiy singari Ibn Sino ham inson va uning jamiyatda egallashi lozim bo'lgan o'rniga katta e'tibor bilan qaragan. Allomaning inson va uning huquqlari to'g'risidagi qarashlari amaliy falsafaga doir ta'limotida asoslab berilgan.

Ibn Sino fanlarning tasnifini berib, falsafani ikki: nazariy va amaliy qismlarga ajratadi. O'z navbatida, falsafaning amaliy qismini ham uchga bo'lib, shulardan ikkitasida inson to'g'risidagi ilmlar haqida so'z yuritadi:

- a) inson haqidagi ilm;
- b) insonning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm.

«Risولاتutadbiri manzil» asarida Ibn Sino insonning shaxsiy ta-

lablari, ularni qondirish usullari, insonning jamiyatda tutgan o'zni va vazifalari bilan bog'liq masalalar to'g'risida fikr yuritadi. U inson huquqlari va erkinliklarini himoya qiladigan qonunlar zarurligini va qonunshunoslar ularga bajarilishi shart bo'lgan majburiyat tusini berishlari lozimligini aytadi.

Ibn Sino faqat o'tmishda emas, balki o'zi yashagan davrda ham jamiyatda mavjud bo'lib kelgan tengsizlik, adolatsizliklarni qoralaydi, norozilik bildiradi. U hukmdorlar, amir-u beklarni insof va adolatga chaqirar ekan, bunda birinchi o'ringa insonni, uning huquq va erkinliklarini qo'yadi. Olohd oldida barchaning teng ekanligini ta'kidlab, Ibn Sino har qanday jamiyat, davlat adolatni himoya etuvchi huquqiy qonunlar asosida idora etilishini talab qiladi.

U «Ishorat va tanbihat» asarida insonning shaxsiy talablari orasida uning mehnat qilish huquqidan foydalanish, shaxsiy daxlsizligi, diniy e'tiqodi singari huquqlari to'g'risidagi fikrlarni bayon qilgan.

Atoqli qomuschi olim Abu Rayhon Beruniy g'oyalarining asosida ham inson muammosi, insonning huquq va erkinliklari bilan bog'liq masalalar yotadi. Beruniy 150 tadan oshiq asar yozgan bo'lib, bularning ko'pchiligida inson va jamiyatga doir masalalarni tahlil qilgan. «Ma'sud qonuni», «Hindiston», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» singari mashhur asarlarida insonning ijtimoiy mohiyatiga doir masalalarga keng o'rin bergan. Beruniyning bu boradagi g'oyalari, eng avvalo, uning jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikning sabablarini ochib berishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Beruniy ijtimoiy tengsizlikning asosiy sabablaridan biri jamiyatda inson huquqlarini himoya qilishga yetarli e'tibor berilmasligidan ekanligini tushunib yetadi va hukmdorlarni adolatli bo'lishga chaqiradi.

Ijtimoiy tengsizlik g'oyasi Beruniy qarashlarida insonning shaxsiy huquq va erkinliklari g'oyasi bilan bog'liq ravishda asoslab beriladi. Bunda insonning shaxsiy huquq-erkinliklarga ega ekanligi uning jamiyat hayotining iqtisodiy-siyosiy va madaniy sohalarida teng huquqlilik asosida faoliyat ko'rsatishi zarurligi nazarda tutiladi.

Har bir kishining mehnat qilish huquqiga ega bo'lish g'oyasi Beruniy qarashlarida muhim o'rin egallaydi. «Insonning eng asosiy burchi va vazifasi, — deydi olim, — uning mehnat qilish imkoni-

yatlariga ega bo'lishi bilan belgilanadi». Beruniy kishi o'zining har qanday xohish-istagiga mehnat qilish orqali erishishini ta'kidlab, buning uchun insonning mehnat qilish huquqi jamiyatda ta'minlangan bo'lishi zarur, degan xulosaga keladi.

Inson huquqlari g'oyasi Ulug'bek, Navoiy, Bobur singari Sharqning buyuk mutafakkir olimlari, davlat va jamoat arboblari qarashlarida ham o'z aksini topgan. Bu siymolar turli davr va sharoitlarda yashagan bo'lishlariga qaramay, insonning jamiyatdagi o'rni va roli masalalariga alohida e'tibor berganlar. Ularning har uchulasi ham davlat ishlari bilan mashg'ul bo'lganlari uchun davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni, inson va jamiyatga doir masalalarni o'zlari yashagan davrlarning aniq shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda ifodalab berishga harakat qilganlar.

Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» asarida shoh Iskandarining mamlakatda amalga oshirgan adolatli tadbirlari orasida insonga g'amxo'rlik, uning sha'ni, qadr-qimmati, haq-huquqlarini himoya qilish chora-tadbirlari masalasi muhim o'rin egallagan bo'lsa, «Va-qifiya» asarida turli tabaqaga mansub kishilarning haq-huquqlarini himoya qilish, har bir insonning halol mehnat bilan shug'ullanishi zarurligi g'oyasi ilgari suriladi. Uning yozishicha, mehnat ahlini ulug'lash har bir hukmdorning muqaddas burchi bo'lmog'i kerak.

Yuqorida nomlari tilga olingan allomalarning asarlarida inson mehnatini ulug'lash bilan birga har bir kishining mehnat qilishi, hordiq chiqarishi, bola tarbiyasi bilan shug'ullanishi, uy-joyli bo'lishi singari haq-huquqlari to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson huquqlari g'oyasining shakllanish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
2. Inson huquqlari haqida ta'limotlarni rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan Sharq allomalaridan kimlarni bilasiz?
3. «Temur tuzuklari»da insonning qanday huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida e'tirof etilgan?
4. «Inson huquqlari – mening nazdimda» mavzusida erkin bayon qiling.

3-mavzu. INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISH BO‘YICHA MILLIY INSTITUTLAR VA ULARNING AHAMIYATI

Reja

1. Inson huquqlarini himoya qilish yuzasidan tashkil etilgan ilk milliy institutlar va ular faoliyatining rivoji.
2. Inson huquqlari bo‘yicha milliy institutlar va ularning zarurligi.
3. O‘zbekistonda sobiq Ittifoq davrida inson huquqlarining poy-mol qilinishi.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov asarlarida inson huquqlari masalasining talqini.
5. O‘zbekiston insonparvar demokratik davlat barpo etish yo‘lida.

Inson huquqlari masalasiga xalqaro munosabatlarda ham tobora keng ahamiyat berilmoqda. Inson huquqlarini himoya etishga qaratilgan ko‘plab deklaratsiya, xartiya va bitimlar qabul qilingan bo‘lib, ularda inson va uning haq-huquqlarini qanday qilib himoya qilish qoidalari, me‘yorlari mustahkamlangan. Totalitar tuzum hukmronlik qilgan yillarda O‘zbekistonda inson huquqlariga tegishli bo‘lgan xalqaro hujjatlar haqida deyarli hech narsa deyilmas edi.

O‘zbekistonda huquqiy davlat qurilishiga o‘tish munosabati bilan, birinchi navbatda, inson huquqi masalasiga alohida e‘tibor berilib, bu masala omma orasida keng ko‘lamda o‘rganila boshlandi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov, mamlakatimizda inson huquqlari va erkinliklarining ustunligidan kelib chiqadigan xalqaro miqyosda qabul qilingan yangi yuridik tamoyil vujudga keltirilganligini va uning ahamiyatini alohida qayd qilgan edi. Bugungi qonunlarimiz ana shu tamoyil, rivojlangan mamlakatlar tajribalari asosida xalqaro huquq qoidalari talabiga javob beradigan darajada qabul qilinmoqda. Shuning uchun ham bugungi kunda inson huquqlari me‘yorlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Inson huquqlari umumbashariy ahamiyatga molik masala ekanligini asoslashga doir hujjatlar dastlab AQSH Mustaqillik Deklaratsiyasi (1776-yil) va Fransiya Inson va fuqarolik Huquqlari Deklaratsiyasi (1789-yil)da o'zining aniq ifodasini topgan. Bu deklaratsiyalarda insonning erkin fikr yuritishi, vijdon erkinligi, ixtiyoriy ravishda tinch yig'ilishlarda, uyushmalarda, davlat ishlarida ishtirok etishi va shaxsga nisbatan zo'rlik qilish, tazyiqlar o'tkazilishini man etish kabi huquqlar dunyoda birinchi marta davlat siyosati darajasida oshkora e'lon qilindi.

Inson huquqlariga doir qonunlar va ularning me'yorlari takomillashib, dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida hukumatlar tomonidan adolatli ijtimoiy siyosat amalga oshirila boshlandi. Masalan, ishsizlarga yordam ko'rsatish, kasallarga, nogironlarga tibbiy xizmat ko'rsatish, ko'p bolali oilalarga va keksalarga nafaqa tayinlash shular jumlasidandir.

Inson huquqlari va uni himoya qilishga doir ishlar ikkinchi jahon urushidan keyin keng ko'lamda rivoj topdi. Germaniya natsistlari tomonidan insonga qarshi olib borilgan qirg'in urushi barcha tinchliksevar insonlar tomonidan keskin qoralandi. Aybdorlar esa xalqaro sud tomonidan jazolandilar. Bu dunyoda birinchi bor inson huquqlarini poymol qilganlarga qarshi qonunning qo'llanilishi edi. Keyinchalik Birlashgan Millatlar Tashkiloti tuzilishining asosiy sabablari-dan biri ham inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan ishlarning yana bir amaldagi natijasi bo'lgan edi. Bu ishda, ayniqsa, Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Deklaratsiya barcha davlatlarga tegishli bo'lgan siyosiy va fuqarolik huquqi: yashash huquqi, erkinlik va shaxsiy dahl-sizlik (3-modda), qulchilikni taqiqlash (4-modda), odil sudlov (6-10-modda), siyosiy boshpana huquqi (14-modda), mulk huquqi (17-modda), erkin fikrlash huquqi va vijdon erkinligi (18-modda) va boshqa shular singari muhim huquqlarni qat'iy qilib belgilab qo'ydi.

Yevropa mamlakatlarida keyinchalik har bir davlatda inson huquqlarini himoya qilishga doir alohida milliy institutlar tashkil topdi. Ular turli mamlakatlarda turlicha nomlangan. Ammo ularning oldiga qo'ygan maqsadi, vazifasi odamlarga o'z huquqlarini himoya qilishda beg'araz yordam ko'rsatishdir.

Milliy institutlar shakl jihatidan turlicha ko'rinishda mavjud bo'ladi.

Masalan, Ombudsman instituti Daniyada Parlament tomonidan saylanadi, Fransiya va Irlandiyada prezident tomonidan tayinlanadi, Niderlandiyada esa parlamentning quyi palatasi tomonidan saylanadi, Norvegiyada parlament, Portugaliya, Ispaniya, Shvetsiya, O'zbekistonda ham parlament tomonidan saylanadi. Bundan tashqari, Belgiya, Kanada, Daniya, Finlyandiya, O'zbekistonda inson huquqlari markazlari va komissiyalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning tashkil etilish vaqi va nomlanishi turlicha bo'lishiga qaramasdan hammasining oldida yagona bir maqsad – inson huquqlarini himoya qilish turadi. Bunday markaz va komissiyalar o'z davlatlari parlamentlari doirasida uning ishiga taklif va mulohazalar tayyorlaydilar.

Demokratik huquqiy davlatlar konstitutsiyalari va joriy qonunlarida insonning qadri, huquqi va erkinligini himoya qilishga doir alohida bob va moddalar mavjuddir. Inson huquqini ta'minlash, himoya qilish uchun davlatlar o'rtasida bitimlar, kelishuvlar, deklaratsiyalar amal qilmoqda. Xalqaro maydonda BMT tashkil etilib, uning muassasalari, institutlari faoliyat ko'rsatmoqda. Va nihoyat, har bir mamlakatda inson huquqlari masalalari bilan shug'ullanuvchi milliy institutlar tashkil etilgan bo'lib, ular mamlakatda inson huquqlarining himoya qilinishi muammolarini o'rganish bilan mashg'uldirlar.

Inson huquqlari milliy institutlarining zarurligi asosan quyidagilar bilan belgilanadi:

Birinchidan, tarix shundan guvohlik beradiki, qonunlarda hamma teng, erkin, ozod deb yozilishi bilan amalda hamma teng bo'lavermaydi. Masalan, sobiq Ittifoq davlatida hamma ittifoqchi respublikalar suveren, mustaqil, hamma millatlar teng va ozod deb e'lon qilinganligiga qaramasdan, amalda ular ozod emas edilar. Hatto ayrim xalqlar, millatlar o'z vatanlaridan badarg'a etilib, boshqa mintaqalarga surgun qilingan edilar. Bugun, yigirma birinchi asr boshida, biz butun bir xalqning, millatning ozodligi boshqa davlat, millat tomonidan qo'pol ravishda poymol qilinganligining guvohi bo'lmoqdamiz. Ayni paytda ba'zi mamlakatlarda, hukumat tomonidan o'z xalqining, fuqarolarining huquqlari buzilmoqda. Ana shunday zo'raonliklarga va adolatsizliklarga qarshi kurash uchun ham inson huquqlari bo'yicha milliy institutlarni tashkil etish nihoyatda zarurdir.

Ikkinchidan, jamiyatda, hatto eng rivojlangan mamlakatlarda ham

barcha fuqarolar uchun sud idoralariga o'z huquq-erkinliklarini himoya qilish uchun murojaat etishdagi imkoniyatlar bir xil emas. Mavjud sansalorliklar, buyruqbozlik va moddiy to'siqlar ayrim shaxslarni sudlarga, davlat idoralariga murojaat etishlariga to'sqinlik qiladi. Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlari esa, odamlarga yaqinroq bo'lganligi sababli, ularning buzilgan huquqlarini minnatsiz, sansalorlikka solmasdan o'z vaqtida tiklash uchun beg'araz yordam ko'rsatadi.

Uchinchidan, inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar vakolatlari hamda imkoniyatlarining kengligi, unda ishtirok etayotgan kishilarning tanilgan mutaxassis-huquqshunos, siyosatshunos ekanligi inson huquqlarini milliy qonunlar majmuasi bilan birga, xalqaro huquq sohasidagi qoidalar, deklaratsiyalar, konvensiyalarga asosan himoyalash imkoniyatini beradi.

To'rtinchidan, milliy institutlar ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, u yoki bu davlatda inson huquqlari amalda qay darajada ekanligi to'g'risida davlat idoralariga ma'lumotlar, xabarlar, ma'ruzalar tayyorlaydi yoki bunday ishlarga ko'maklashadi.

Beshinchidan, inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar jamiyatda fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatining shakllanishi hamda rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar ishlarining samarali bo'lishi, birinchi navbatda, ularning mustaqil ish yuritishlariga bog'liq bo'ladi. Inson huquqi bo'yicha milliy institutlarning mustaqilligi ularga boshqa davlat idoralaridan farqli o'laroq keng jamoatchilik orasiga kirib borish imkoniyatlarini beradi. Biroq bu imkoniyatlar ularning mutlaq mustaqilligini emas, balki nisbiy mustaqilligini bildiradi. Chunki, inson huquqlari institutlari ham boshqa barcha davlat va nohukumat tashkilotlar singari konstitutsiya va qonunlar doirasida harakat qiladi, parlament yoki ijro hokimiyatiga hisob beradi, ma'ruzalar tayyorlaydi hamda moliyaviy hisob beradi. Bu yerda muhimi ularni huquqiy va siyosiy jihatdan mustaqilligini ta'minlash xususida doimo g'amxo'rlik qilish kerak.

Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlarning ishlarini amalga oshirish omillaridan yana biri – bu ishlayotgan mutaxassislarga ularning malakasi, obro'-e'tiborlariga va ish uslublariga bog'liq bo'ladi.

Milliy institutlar o'zlarining mustahkam ishlangan huquqiy asos-

lariga ega bo'lishlari kerak. Yuridik me'yorlarda va ularning nizomlarida inson huquqlari bo'yicha milliy institutlarning faoliyatiga tegishli huquq va burchlar aniq belgilab qo'yilgan bo'lishi kerak. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ular jismoniy va yuridik shaxslarning arizalarini qabul qilish va shu arizalar asosida tushuntirish ishlarini olib borish huquqlaridan foydalanadilar.

Milliy institutlar ko'proq huquqqa ega bo'lishlari kerak. Keyingi yillarda O'zbekistonda tashkil etilgan inson huquqlari bo'yicha institutlar, Latviyadagi inson huquqlari byurosi, Avstraliya va Hindistondagi milliy komissiyalarning huquqlari ancha kengaytirildi. Institut markaz, komissiya va byurolar hamda fuqarolardan tushgan arizalarni ko'rishdan tashqari, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hokimiyatlarga inson huquqining buzilish hollarini tugatish yo'llarini ko'rsatuvchi takliflar bermoqda. Ular mamlakatda inson huquqlarining buzilmasligi uchun zarur bo'lgan **tadbiriy** dasturlarni ishlab chiqadilar va ularni tegishli davlat **idoralariga** taqdim etadilar.

Bundan tashqari, ular jamoatchilik asosida surishtiruv ishlarini ham olib bormoqdalar. Xususan, yosh bolalar, uysiz qolganlar, ruhiy kasallar, jismonan sog'lom bo'lmagan nogironlar ko'proq inson huquqlarini himoya etuvchi milliy institutlar yordamiga muhtojdirlar.

Albatta, turli davlatlarda u yoki bu sabablarga ko'ra inson huquqlari bo'yicha milliy institutlarning faoliyatlari turlicha bo'ladi. Ularning hammasi bir xilda faoliyat ko'rsatishi yoki birday ishlashlarini talab qilish mumkin emas. Ular faoliyatlarining turlicha bo'lishi davlatlarning siyosiy tizimiga, mamlakatda olib borilayotgan siyosatga, iqtisodiyotga va boshqa omillarga bog'liq. Inson huquqlarining himoya qilinishi milliy institutlarning mamlakatda son jihatdan ko'pligi bilan emas, balki ularning inson huquqlarini himoya qilishdagi faoliyatining amaliy natijalari bilan belgilanadi.

Inson huquqlarini himoya qilish komissiyalari, institutlari o'zlarining mustahkam huquqiy asoslariga ega bo'lishlari kerak. Masalan, O'zbekistonda, Avstraliyada, Hindistonda, Latviyada tashkil etilgan institutlar o'zlarining puxta ishlangan huquqiy asoslariga egadirlar. Ular alohida qonunlar va farmonlar asosida tashkil etilgan bo'lib, bu qonunlarda ularning vazifalari, huquqlari aniq qilib belgilab qo'yilgan.

Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar faoliyatining eng muhim tomonlaridan yana biri, institut eshiklarining murojaat qilayotgan har bir shaxs uchun doimo ochiq bo'lishidir. Boshqacha qilib aytganda, huquqi poymol etilgan shaxs uchun murojaat qilish oson bo'lmog'i kerak. Bunday institutlar xalqqa davlat idoralaridan ham yaqinroq bo'lishi, odamlarning shikoyatlari, arizalarini sinchiklab o'rganishi va eng muhimi ularga yordam berishi lozim.

Milliy institutlarda ishni shunday tashkil etish kerakki, sansalorlik hollari uchramasin. Ularning joylarda o'z vakillari bo'lib, qishloq va shahar aholisi bilan juda yaqindan aloqa qilishi zarur. Institutlar faoliyatida pochta, telegraf, faks, elektron pochta xizmati imkoniyatlari ham katta ahamiyatga ega.

Sobiq Ittifoq tarqab ketganidan keyin hozirgi MDH davlatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham inson huquqlari va ularni himoya qilishga katga e'tibor berilmoqda. «O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar» (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 18-modda). Konstitutsiya O'zbekiston fuqarolarining siyosiy, iqtisodiy huquqlari, erkinliklari va burchlarini belgilab berdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson huquqlarini himoya qilish yuzasidan tashkil etilgan qanday ilk milliy institutlarni bilasiz?
2. O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritguniga qadar o'lkamizda inson huquqlari masalasi qanday edi?
3. Inson huquqlarini himoya qiluvchi Ombudsman institutining faoliyati qanday?
4. «Mustaqillik – inson huquqlari ustuvorligining omili va tayanchi» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

4-mavzu. O‘ZBEKISTONDA INSON HUQUQLARI BO‘YICHA MILLIY INSTITUTLARNING TASHKIL TOPISHI VA ULARNING VAZIFALARI

Reja

1. O‘zbekiston Respublikasida ilk bora inson huquqlarini himoya qilish bo‘yicha milliy institutlarning tashkil etilishi.
2. Inson huquqlarini himoya qiluvchi parlamentning milliy vakili Ombudsmanning faoliyati va vakolati doirasi.
3. Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi institutining tashkil etilishi va uning inson huquqlarini himoyalashdagi o‘rni.
4. Inson huquqlari bo‘yicha Milliy Markazning tashkil etilishi va uning faoliyati.

Keyingi yillarda jahondagi ko‘plab ilg‘or mamlakatlar singari mamlakatimizda ham inson huquqlari masalalari bilan shug‘ullanuvchi milliy institutlar tashkil topdi. Inson huquqlari bo‘yicha Oliy Majlis Vakili (Ombudsman), Inson huquqlari Milliy Markazi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti shular jumlasidandir. Ularning vazifasi inson huquq va erkinliklarini himoyalashga qaratilgan.

Bu institutlarning tashkil topishida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning xizmatlari kattadir. Binobarin I.A.Karimov O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 23-fevralda bo‘lgan birinchi majlisida qilgan ma‘ruzasida Oliy Majlis tarkibida inson huquqlari masalasi bilan shug‘ullanuvchi va hozirgi kunda amaliy faoliyat olib borayotgan bu institutni tashkil qilishning zarurligi va ahamiyatini xalq noiblari e‘tiboriga havola qilgan edi: «Parlamentimiz – Oliy Majlisning inson huquqlari va erkinligini himoya qilish, uni amalga oshirish, unga kafolat berish borasidagi ta’siri xususida so‘z yuritar ekanmiz, qator demokratik mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, Oliy Majlis tarkibida inson huquqlari masalasi bilan shug‘ullanuvchi vakillik tashkil etilsa

maqsadga muvofiq bo'lar edi, deb o'ylayman. Bu oliy qonunchilik organimiz maqomiga mos keladi, muhimi, u jamiyatimizda inson huquqlari muammosini hal etishni yangi siyosat darajasiga ko'tarishga xizmat qiladi» (*Islom Karimov. «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari»*. –T., «O'zbekiston», 1995, 24-bet).

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Kengashining 1996-yil 3-dekabrda 322-1-qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti-ning tashkil etilishi Prezidentimiz olib borgan sa'y-harakatlarning amaldagi ifodasi bo'ldi.

Institutning Nizomida belgilab qo'yilgan asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- amaldagi qonun hujjatlarini demokratiya va inson huquqlari sohasidagi xalqaro me'yorlarga muvofiqligini o'rganish;

- O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini demokratiya va inson huquqlari sohasidagi xalqaro me'yorlar va standartlarga muvofiqlashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish;

- inson huquqlari sohasidagi xalqaro huquqiy me'yorlarni O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga joriy etish yuzasidan takliflar ishlab chiqish; qonunchilik ishi mexanizmini takomillashtirish va himoya qilish bo'yicha huquqiy tadbiriy tajribani o'rganish va umumlashtirish, shuningdek, amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;

- institutlar va xalqaro tashkilotlar bilan O'zbekistonda inson huquqlari monitoringi sohasida hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan takliflar tayyorlash;

- qonun loyihalarini ilmiy ekspertizadan o'tkazish, shu jumladan, xorijiy ekspertlar va institutlarni jalb etgan holda ekspertizalar o'tkazish;

- amaldagi qonunlarning ro'yobga chiqarilishi va ularning ijrosini nazorat qilish mexanizmini takomillashtirish yuzasidan takliflar tayyorlash;

- qonunchilik ishlari yuzasidan joriy va istiqbolga mo'ljallangan rejalar hamda dasturlarga doir takliflar ishlab chiqish.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarish uchun institut:

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qo'mitalari va komis-

siyalari bilan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklari, davlat qo‘mitalari va idoralari bilan o‘zaro hamkorlik qiladi;

– davlat ilmiy-texnika dasturlari doirasidagi tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlarini, institutning ilmiy-tadqiqot ishlarining rejalarini ro‘yobga chiqaradi;

– qonunchilik faoliyatining dolzarb muammolarini ilmiy tadqiqotish sohasida, shu jumladan, inson huquqlari sohasida respublikadagi ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o‘quv yurtlari bilan, ularning idoraviy bo‘ysunuvidan qat’iy nazar o‘zaro hamkorlikni amalga oshiradi;

– xalqaro tashkilotlar, xorijiy ilmiy-tadqiqot, maslahat va o‘quv markazlari olimlari va mutaxassislari bilan ilmiy va amaliy aloqalar o‘rnatadi, aloqalarni rivojlantiradi va mustahkamlaydi, ular bilan hamkorlik qiladi, shartnomalar tuzadi;

– xalqaro huquqning amaldagi me‘yorlari, shu jumladan, inson huquqlari sohasidagi me‘yorlari ma‘lumotlarining bazasini shakllantiradi;

– respublika va xorijiy davlatlarning olimlari hamda mutaxassislari ishtirokida inson huquqlari muammolariga doir aniq maqsadga qaratilgan ilmiy munozaralar, konferensiyalar, simpoziumlar o‘tkazadi; xalqaro huquq me‘yorlarining o‘rganilishi va taqqoslanishi hamda inson huquqlari sohasidagi davlatlararo shartnomalarga O‘zbekistonning qo‘shilishi yuzasidan takliflar tayyorlanishini ta‘minlaydi;

– qonun loyihalari yuzasidan takliflar tayyorlaydi hamda O‘zbekistonning xalqaro majburiyatlarga rioya etishi nuqtayi nazaridan qonunlarning ekspertizasini o‘tkazadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson huquqlarini himoya qilish yuzasidan tashkil etilgan qanday ilk milliy institutlarni bilasiz?
2. O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritguniga qadar o‘lkamizda inson huquqlari masalasi qanday edi?
3. Inson huquqlarini himoya qiluvchi Ombudsman institutining faoliyati qanday?
4. «Mustaqillik – inson huquqlari ustuvorligining omili va tayanchi» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

5-mavzu. BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI VA UNING TUZILISHI HAMDA INSON HUQUQLARINI TA'MINLASHDAGI O'RNINI

Reja

1. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda inson huquqlari masalasiga e'tibor.
2. Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil etilishi.
3. Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson huquqlarini himoyalash funksiyasi.
4. Birlashgan Millatlar Tashkilotining tuzilishi.
5. Birlashgan Millatlar Tashkilotining tarmoq organlari va ularning funksiyalari.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning tuzilishi insoniyat tarixida ro'y bergan muhim siyosiy voqeadir. Bu olamshumul voqea keyinchalik millionlab xalqlarning tinch va osoyishta hayot kechirishi, ularning o'z taqdirларini o'zlari belgilashlarida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning izchil va qat'iy harakatlari natijasida jahonning ayrim mamlakatlari va mintaqalarida ro'y bergan mahalliy, fuqarolar urushiga barham berildi yoki ularga yo'l qo'yilmadi, ayrim davlatlar va xalqlar o'rtasida kelib chiqqan turli xildagi mojarolar siyosiy yo'l bilan hal etildi, xalqaro maydonda ro'y berishi mumkin bo'lgan tangliklar, noxush holatlarning oldi olindi. Keyingi yillarda Bolqon mamlakatlarida, Yaqin Sharqda, Afrika va Lotin Amerikasi mintaqalaridagi harbiy va siyosiy mojarolarni tinch yo'l bilan hal qilishda bu tashkilotning roli va ahamiyati benihoya katta bo'ldi. U jahondagi ko'pchilik mamlakatlarga iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy yordam bermoqda. Inson huquqlarini himoya qilish bu tashkilot faoliyatining asosiy jihatlaridan biri bo'lib qolmoqda.

«Birlashgan Millatlar» degan tushuncha birinchi marta Amerika Qo'shma Shtatlari Prezidenti Franklin Ruzvelt taklifiga ko'ra 1942-

yil 1-yanvarda Birlashgan Millatlar Deklaratsiyasida qoʻllanildi. Bunga asosiy sabab 26 mamlakatning oʻz hukumatlari nomidan ikkinchi jahon urushining boshlanishiga sababchi boʻlgan davlatlarga qarshi birlashishga qaror qilinishi boʻldi. Bu tushuncha keyinchalik Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)da oʻzining toʻla va aniq ifodasini topdi.

1945-yil 25-apreldan 26-iyungacha Amerika Qoʻshma Shtatlarining San-Fransisko shahrida 50 ta davlat vakillari ishtirokida Birlashgan Millatlarning konferensiyasi boʻlib oʻtadi. Bu konferensiyada xalqaro tashkilot tuzish haqida qaror qabul qilinadi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomi tasdiqlanadi. Xitoy, sobiq SSSR, Angliya va AQSH (1944-yil avgust oyida) davlatlari vakillari tomonidan qabul qilingan loyiha mazkur Nizomga asos qilib olindi.

1945-yil 26-iyunida BMTning Nizomi 50 ta mamlakat vakillari tomonidan tasdiqlandi. Keyinchalik Polsha davlatining bu Nizomni tasdiqlashi munosabati bilan 51 ta davlat Birlashgan Millatlar Tashkilotining taʼsischilari boʻldilar. BMT 1945-yilning 24-oktabrida taʼsis etgan koʻpchilik davlatlar tomonidan ratifikatsiya qilingan kundan boshlab yuridik kuchga ega boʻldi, yaʼni amal qila boshladi. Shundan buyon 24-oktyabr har yili Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil topgan kuni sifatida dunyoning barcha mamlakatlarida nishonlanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomida uning asosiy maqsadi, vazifasi, huquq va burchlari aniq qilib koʻrsatilgan. Boshqacha qilib aytganda, BMTning asosiy manbai, yuridik hujjati — bu uning Nizomidir. U ana shu Nizom doirasida va u bergan vakolatlar asosida amal qiladi.

BMT Nizomi Muqaddima va 3 ta moddaga boʻlingan 19 ta bobdan iborat. Bu boblarda tashkilotning maqsad va tamoyillari, aʼzolari, tarkibi, vazifa vakolatlari, ovoz berish tartibi va shartlari Xavfsizlik Kengashi, uning vazifasi va vakolatlari, nizolarni tinch yoʻl bilan hal qilish va boshqa tashkilot faoliyatiga doir masalalar alohida moddalarda bayon qilib berilgan.

MUQADDIMA

Muqaddimada barcha xalqlar va davlatlarning Birlashgan Millatlar Tashkilotiga birlashish sabablari, tamoyillari va maqsadlari bayon etilgan.

Unda BMTga birlashgan xalq kishilik tarixida bo'lgan urushlar insoniyatga qanchadan-qancha ofatlar olib kelganligini ko'rganligini va bundan buyon bu xalq ham shu tashkilot a'zolari bilan birgalikda urushga qarshi kurashajklari bayon qilingan. Inson va uning huquqi, erki uchun kurashish, erkak va xotin-qizlar huquqlarining tengligi, katta va kichik millatlarning tengligi, demokratiya va gumanizm g'oyalari targ'ib etish, erkinlik, ozodlik, tenglik munosabatlarini davlatlar o'rtasida rivojlantirish singari maqsad va tamoyillar Muqaddimada o'zining aniq ifodasini topgan. BMT o'z Nizomining Muqaddimasi orqali turli xalqlar va davlatlarning umumiy taraqqiyot uchun olib boradigan kurashini butun dunyoga ma'lum qildi. Binobarin, unda ana shu ezgu niyatlarni, g'oyalarni amalga oshirish uchun kurashga jahondagi barcha xalq va davlatlar da'vat etildi.

Muqaddimada davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar va xalqaro huquqning boshqa manbalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni e'tirof etish va ularga hurmat bilan munosabatda bo'lish, turli davlatlar va xalqlarning yaxshi qo'shnilar kabi totuv va ahil yashashlari, xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash yo'lida birlashishlari lozimligi qayd qilindi.

Muqaddimaning so'nggida BMT tashkil etilganligi bayon qilingan: «...tegishli hukumatlar o'zlarining San-Fransisko shahrida to'plangan va taqdim etgan vakolatlari zarur shaklda deb topilgan o'z vakillari orqali Birlashgan Millatlar Tashkilotining ushbu Nizomini qabul qilishga rozi bo'ldilar va shu bilan «Birlashgan Millatlar» deb nomlangan xalqaro tashkilot ta'sis etdilar».

MAQSADI VA TAMOYILLARI:

- xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash;
- millatlar o'rtasida do'stlik munosabatlarini o'zaro tinchlik va o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyiliga asosan rivojlantirish;
- xalqaro iqtisodiy, sotsial, madaniy va gumanitar xarakterdagi muammolarni yechishda hamkorlik qilish hamda inson huquqlari va erkinliklarini hurmatlashga qaratilgan harakatlarni taqdirlash va rivojlantirish;
- ushbu umumiy maqsadlarga erishishda millatlar harakatini muvofiqlashtirishda markaz vazifasini bajarish;
- barcha a'zolarining suveren tengligi;

– barcha aʼzolar ushbu Nizomga binoan oʻzlari olgan majburiyatini sidqidildan bajarishi;

– ular oʻzlarining barcha xalqaro nizolarini tinchlik yoʻli bilan yechishlari kerakki, tinchlik, xavfsizlik va adolat xavf ostida qolmasin;

– ular oʻzlarining xalqaro munosabatlarida boshqa davlatlarga nisbatan kuch ishlatish yoki doʻq-poʻpisalardan oʻzlarini tiyishlari kerak;

– ular Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomiga binoan koʻrayotgan harakat va tadbirlariga har tomonlama koʻmaklashishlari kerak, hamda BMT qaysi bir davlatga nisbatan majburlash yoki boshqa chora koʻrgan boʻlsa, bu davlatga yordam berishdan oʻzlarini tiyishlari zarur;

– Birlashgan Millatlar Tashkiloti unga aʼzo boʻlmagan mamlakatlarni ham ushbu tamoyilga amal qilishlarini taʼminlaydi, chunki bu butun dunyoda tinchlik va xavfsizlik taʼminlanishi uchun zarurdir;

– Nizom BMTga hech qachon davlatlarning ichki masalalariga doir ishlariga aralashish huquqini bermaydi.

BMT AʼZOLARI

Birlashgan Millatlar Tashkilotiga har qanday tinchliksevar davlat oʻz ixtiyoriga binoan uning Nizomini tan olgan va BMTning olib borayotgan ishlarini qoʻllab-quvvatlagan taqdirda aʼzo boʻlishi mumkin.

Aʼzolikka yangi davlatlar Xavfsizlik Kengashi va Bosh Assambleya tomonidan qabul qilinadi. Masalan, Oʻzbekiston 1992-yil 2-martda Bosh Assambleya tomonidan BMTga aʼzo etib qabul qilindi. Nizomda BMTning tamoyillariga amal qilmagan davlatlarning huquqlarini cheklab qoʻyish yoki uni umuman aʼzolikdan mahrum etish belgilangan. Ammo bugunga qadar hali biror bir mamlakat undan chiqarilgan emas.

BMTning MAXSUS TILLARI:

Nizomga binoan BMTning maxsus tillari: xitoy, ingliz, fransuz, rus va ispan tillaridir. Keyinchalik bu roʻyxatga arab tili ham kiritilgan.

BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI TIZIMI

BMT Nizomiga ko'ra uning oltita organi mavjuddir. BMT faoliyatini muvofiqlashtirishda bu idoralarning roli va ahamiyati benihoya kattadir. BMT o'zining butun faoliyatini ana shu idoralar yordamida amalga oshiradi. Ular bir-birlarining ishlarini aynan takrorlamagan holda ish yuritadilar va bu tashkilot amalga oshiradigan vazifalarni hal qilishda u yoki bu darajada faoliyat ko'rsatadilar.

BOSH ASSAMBLEYA

U BMTning bosh maslahat idorasidir. U a'zo bo'lgan har bir davlatning vakillaridan iborat bo'lib, ularning har biri bir ovozga egadir. Quyidagi o'ta muhim masalalar: tinchlik va xavfsizlik, yangi a'zolarini qabul qilish, byudjet masalasi bo'yicha qarorlar 2/3 ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Boshqa masalalar esa oddiy ko'pchilik ovoz berish yo'li bilan hal etiladi. Bosh Assambleya o'z sessiyasiga yilda bir marta to'planadi. Odatda, sessiya har yilning sentabr oyidan boshlanib dekabrning o'rtalarigacha davom etadi va o'z ishini yangi yil oldidan tugallaydi. Ayrim hollarda sessiya ishida tanaffus qilinib, uning ishini boshqa vaqtga ko'chirish hollari ham bo'lib turadi. Bunday holda sessiya ikki qismdan iborat bo'ladi. Har sessiya chaqirilganda u o'ziga yangi rais va uning 21 ta muovini hamda 7 ta qo'mitaning raislarini saylaydi.

QO'MITALAR

1. Qurolsizlanish va xalqaro xavfsizlik qo'mitasi (birinchi qo'mita).
2. Iqtisodiy va moliyaviy masalalar qo'mitasi (ikkinchi qo'mita).
3. Sotsial va gumanitar masalalar hamda madaniyat masalalari qo'mitasi (uchinchi qo'mita).
4. Sotsial-siyosiy masalalar, mustamlakachilikni tugatish qo'mitasi (to'rtinchi qo'mita).
5. Ma'muriy va byudjet masalalari qo'mitasi (beshinchi qo'mita).
6. Huquqiy masalalar qo'mitasi (oltinchi qo'mita).

Qo'mitalar o'z majlislarida ko'rilgan masalalar yuzasidan oddiy ko'pchilik ovoz berish yo'li bilan qarorlar qabul qiladi.

Shunday qilib, BMTning faoliyati barcha a'zo davlatlardan tashkil topgan Bosh Assambleya tomonidan idora etiladi. Bosh Assambleya tomonidan tuzilgan qo'mitalar sohalar bo'yicha konkret masalalarni ko'radilar. Ular qurolsizlanish, kosmik fazodan foydalanish kabi

masalalarni hal qiladilar, ma'ruzalar tayyorlaydilar. Qo'mitalarning har biri mustaqil ravishda o'z tashabbusi bilan biron-bir yangi masalani ko'tarib chiqish huquqiga ega emas. Ular faqat o'zlariga topshirilgan masalalarni muhokama qilib bo'lganlaridan keyingina tegishli takliflarni Bosh Assambleya tasdig'iga qo'yish huquqiga egadirlar. Bosh Assambleya turli mavzular va masalalarda xalqaro konferensiyalar o'tkazishi mumkin.

XAVFSIZLIK KENGASHI

Nizomda Xavfsizlik Kengashiga xalqaro tinchlik va xavfsizlik uchun javobgarlik yuklatilgan. Kengash 15 ta a'zodan iborat, 5 tasi doimiy a'zolardir. Ular: Xitoy, Fransiya, Rossiya, Angliya, AQSH va 10 tasi esa ikki yillik muddatga Bosh Assambleya tomonidan saylanadi.

Agar BMT qo'mitalarining davlatlarga yuboradigan takliflari, tavsiyalari majburiy bo'lmasa, Xavfsizlik Kengashining qarori barcha a'zo davlatlar uchun majburiy xarakterda bo'ladi. Shuning uchun ham uning qarorini qabul qilishda murakkab «Buyuk davlatlar yakdilligi» qoidasi, ya'ni 5 ta doimiy a'zo davlatlarning roziligi talab qilinadi. Ularning har biri «veto» huquqidan foydalanadi.

IQTISODIY VA IJTIMOY KENGASH

Iqtisodiy va ijtimoiy kengash asosiy iqtisodiy idora hisoblanadi. BMTning iqtisodiyotga tegishli barcha masalalarini ko'radi va tartibga soladi. Kengash 54 ta a'zodan iborat bo'lib, uch yil muddatga saylanadi va ularning har biri bir ovozga egadir. Ko'rilgan masalalar oddiy ko'pchilik ovoz berish yo'li bilan hal etiladi. Kengash BMTning iqtisodiy va ijtimoiy sohadagi faoliyati uchun javobgardir.

Kengashning asosiy vazifasi xalqaro miqyosda iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal etish va davlatlar uchun tegishli tavsiyanomalarni ishlab chiqish hamda ularni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini ko'rsatishdan iborat. U bu masalalar yuzasidan tekshirishlar olib boradi, ma'ruzalar tayyorlaydi va tavsiyanomalarni beradi. Bundan tashqari, madaniyat, maorif, tibbiyot sohalarida ham ayrim xulosalar, takliflar, dasturlar ishlab chiqishi mumkin.

Iqtisodiy va ijtimoiy Kengash insonning haq-huquqlari va erkinliklarini rag'batlantirish, o'z vakolatiga kiradigan masalalarga doir bitim loyihalarini tuzib, uni Bosh Assambleyaga topshirish, BMTning turli xildagi ixtisoslashgan tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarini

belgilab beradigan shart-sharoitlarni ifoda qiluvchi bitimlar to'g'risida muzokaralar olib borish, ulardan muntazam ravishda ma'ruzalar olib turish singari xilma xil vakolatlarga egadir.

Iqtisodiy va ijtimoiy Kengash bir yilda bir marta o'zining sessiyasini o'tkazadi. Sessiya navbati bilan besh hafta davomida Nyu-York va Jeneva shaharlarida ishlaydi. Sessiyalar orasida uning qo'mitalari va komissiyalari muntazam ish olib boradilar va Kengash sessiyasiga hisobotlar, ma'ruzalar va tegishli hujjatlar tayyorlaydilar. Kengash tarkibida uning yordamchi idoralari sifatida 9 ta: statistika, aholining joylanishi va rivojlanishi, sotsial ishlar bo'yicha, giyohvandlik ishlari bo'yicha, jinoyatning oldini olish va jinoyat qonunchiligi, fan va texnika kabi komissiyalar faoliyat ko'rsatadi.

XALQARO SUD

Xalqaro sud Gaaga (Niderlandiya) shahrida joylashgan. Uning statusi, ya'ni vazifasi va huquqlari Nizomda belgilangan. Unga a'zo davlatlar va a'zo bo'lmagan davlatlar ham murojaat qilishlari mumkin. Sharti shuki, har bir davlat uchun Xavfsizlik Kengashining tavsiyasiga binoan Bosh Assambleya ruxsat berishi kerak. Sudga jismoniy shaxs, ya'ni yakka tartibda fuqarolar murojaat qila olmaydilar. Xavfsizlik Kengashi va Assambleya har qanday huquqiy xarakterdagi masala yuzasidan tushunchalar, sharhlar olishi mumkin.

Sudning vakolati (yurisdiksiya) barcha davlatlar tomonidan beriladigan, Nizomda ko'rsatilgan va shartnoma, konvensiyalarda belgilab qo'yilgan masalalar bo'lishi mumkin. Xalqaro sud o'z faoliyatida quyidagi masalalarga, manbalarga asoslanadi:

- xalqaro konvensiyalar;
- xalqaro paktlar;
- xalqlar tomonidan qabul qilingan umumiy huquq tamoyillari;
- sud qarorlari va taniqli mutaxassislar doktrinalari.

Sud taraflarning roziligiga binoan adolat yuzasidan masalani hal qilishi mumkin.

Xalqaro sud 15 ta saylangan a'zolardan iborat. Ular mutaxassislklariga ko'ra Assambleya va Xavfsizlik Kengashlari tomonidan 9 yil muddatga saylanadilar va qayta saylanishlari mumkin.

KOTIBIYAT

Kotibiyat turli davlatlar vakillaridan tashkil topgan bo'lib, Nyu-York

va boshqa a'zo davlatlarning shaharlarida ham ish yuritadi. Vazifasi BMTning siyosatini, iqtisodiy, ijtimoiy faoliyatini joylarda amalga oshirishdan iborat. Kotibiyat juda ko'pchilikni tashkil etadi. Ular 170 dan ortiq mamlakat vakillaridan, 14000 kishidan iborat. Bularning barchasiga Bosh Kotib rahbarlik qiladi. U Xavfsizlik Qo'mitasi tavsiyasiga binoan Assambleya tomonidan 5 yil muddatga saylanadi, qayta saylanishi mumkin. Bosh Kotiblik lavozimiga tajribali, dono siyosatchi, diplomat shaxs saylanadi. Norvegiya davlati vakili Trogve Li 1945–1953, Dag Xammarvilev (Shvetsiya) 1953–1961, U Tan (Birma) 1961–1971, Kurt Volf Xaym (Avstriya) 1972–1981, Xaver Peres de Kuelyar (Peru) 1982–1991, Bug'ros Butros-G'oliy (Misr) 1992–1996-yillarda BMTning Bosh Kotibi vizifasini bajarganlar.

BUDJET

Har ikki yil davomida Assambleya tomonidan BMTning byudjeti tasdiqlanadi. Bosh kotib tomonidan byudjet loyihasi 16 ekspertlardan iborat qo'mitaga kiritiladi va muhokama qilinadi. Masalan 1994–1995-yillar uchun byudjet 2.580.200.200 dollarni (AQSH) tashkil etdi.

Budjet 12 yo'nalishda sarflanadi:

1. Siyosatni ishlab chiqish, rahbarlik va muvofiqlashtirish ishlari.
2. Siyosiy masalalar.
3. Xalqaro odil sudlov va huquq.
4. Rivojlanish maqsadida xalqaro hamkorlik.
5. Rivojlanish maqsadida mintaqaviy hamkorlik.
6. Inson huquqi va gumanitar masalalar.
7. Jamoatchilik asosidagi ma'lumot.
8. Umumiy ta'minot xizmati.
9. O'zaro moliyaviy faoliyat va maxsus xarajatlar.
10. Xizmatchilardan ushlab qolinadigan soliqlar hajmi.
11. Kapital xarajatlar.
12. Inspeksiya va surishtiruv boshqaruvi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil etilishiga qanday tarixiy zaruriyat sabab bo'ldi?
2. Inson huquqlarini himoya qilish yuzasidan tashkil etilgan yana qanday xalqaro institutlarni bilasiz?
3. BMTning Nizomi haqida nimalarni bilasiz?
4. «Birlashgan Millatlar Tashkiloti – inson huquqlarini himoyalovchi mustahkam tayanch» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

6-mavzu. BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI VA O‘ZBEKISTON

Reja

1. O‘zbekiston Respublikasining BMTga a‘zoli xususida.
2. BMT xalqaro-huquqiy hujjatlarining O‘zbekiston Parlamenti tomonidan ratifikatsiya va implementatsiya qilinishi.
3. BMT — bu xalqlarning tinch-totuv yashashga bo‘lgan ezgu irodasining buyuk ramzi sifatida.
4. Mamlakatimizning bu xalqaro tashkilot bilan aloqalarining tobora keng tus olib borishi.

O‘zbekiston Respublikasining BMTga a‘zo bo‘lishi uning ijtimoiy-siyosiy hayotida, xalqaro maydondagi faoliyatida muhim voqea bo‘ldi. O‘zbekistonning BMTdek nufuzli xalqaro tashkilotning teng huquqli a‘zosi bo‘lishi uning jahon hamjamiyatidagi obro‘-e’tiborining oshishiga, xalqaro munosabatlardagi faoliyatining kengayib borishiga olib keldi.

BMTning davlatlar va xalqlar taqdirida, jahondagi barcha erk-parvar xalqlar taqdirida tutgan olamshumul tarixiy rolini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida qilgan ma‘ruzasida juda aniq qilib quyidagicha ta’riflab bergan edi: «Bizning tasavvurimizda Birlashgan Millatlar Tashkiloti barcha davlatlarning, mintaqalarning, butun jahon hamjamiyatining eng muhim muammolarini muhokama qilish va yechish uchun tuzilgan noyob tashkilotdir. BMT — bu xalqlarning tinch-totuv yashashga bo‘lgan ezgu irodasining buyuk ramzi, insoniyat ma’naviy taraqqiyotining yorqin nishonasidir».

Tub tarixiy o‘zgarishlar davrida hozirgi dunyoning o‘zaro aloqasi bir-biriga bog‘liqligi ortib borayotganligi ravshan ko‘rinib turibdi. Ayni shu paytda umuminsoniy muammolarni o‘rganish va hal qilishda jahon miqyosidagi siyosiy vosita sifatida BMTning dunyo ko‘lamidagi roli va ahamiyati oshib bormoqda.

O‘zbekistonning BMTga a‘zo bo‘lishi mamlakatimizning milliy xavfsizligini saqlashda muhim ahamiyatga egadir. Endilikda O‘zbekiston o‘z xavfsizligini ta‘minlashning ishonchli tayanchiga ega bo‘ldi. Uning tinchligi va xavfsizligiga qarshi biron-bir kuch tahdid solishi hollari ro‘y bergan taqdirda u BMTga murojaat qilishi, uning yordami va qo‘llab-quvvatlashiga haqlidir.

O‘zbekistonning bu nufuzli tashkilotdagi ishtiroki faqat mamlakatimizdagina emas, shuning bilan birga Markaziy Osiyoda ham tinchlik va barqarorlikni saqlash garovidir. Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov BMTning xavfsizlik va hamkorlik sohasidagi roli va ahamiyatini ko‘p marta ta‘kidlab, bu tashkilot dunyoda mustahkam va barqaror tinchlikka erishishning hamda inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning mustahkam tayanchi bo‘la olishiga chuqur ishonch bildirib kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi BMTga a‘zo bo‘lgandan buyon o‘tgan davr mobaynida mamlakatimizning bu xalqaro tashkilot bilan aloqalari tobora keng tus olib bormoqda. Bu aloqalarning rivojlanishida BMTning 1993-yilda mamlakatimizda ish boshlagan vakolatxonasi-ning ahamiyati kattadir. Vakolatxona o‘z ishini boshlagan kunlardan oq, oradan ko‘p vaqt o‘tmay, u o‘z tarkibiga BMTning Taraqqiyot dasturi, Qochoqlar ishi bo‘yicha vakolatli Oliy komissari, Bolalar jamg‘armasi, Sanoat taraqqiyoti dasturi, Narkotiklarni nazorat qilish bo‘yicha dastur, Sog‘liqni saqlash tashkiloti, Aholi joylashishi jamg‘armasi kabi ko‘plab ixtisoslashgan muassasalarni o‘z tarkibiga birlashtirdi va ular faoliyatini muvofiqlashtirib kelmoqda.

O‘zbekistonning BMT bilan hamkorligi to‘la teng huquqlilik va o‘zaro ishonch asosiga qurilgandir. Mamlakatimizning BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro hamkorligi iqtisodiyot, ijtimoiy soha, madaniyatni tiklash, sog‘liqni saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqa sohalarni ham qamrab olmoqda. Bunda bir tomonning boshqasiga nisbatan imtiyozga ega bo‘lishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Endilikda O‘zbekistonning BMT va uning ixtisoslashgan tashkilotlari bilan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama hamkorligi keng tus olmoqda. Bu hamkorlikda inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish ham yetakchi o‘rinlardan birini egallamoqda. BMT mamlaka-

timizda inson huquqlarini himoya qilish sohasida olib borilayotgan ishlarga beg'araz yordam bermoqda. Bu yordam BMTning inson huquqlari va boshqaruv tizimini qo'llab-quvvatlash dasturiga asoslangan holda amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda demokratiyalash jarayonlarining chuqurlashib borishi mamlakatimizning BMT bilan aloqalari va hamkorligining yanada kengayib borishiga asos bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi BMT bilan hamkorlikni va o'zaro munosabatlarni tobora chuqurlashtirish tashabbuskori bo'lishi bilan birga bu xalqaro tashkilotning inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishni ta'minlaydigan qudratli tashkilotga aylanishining tarafdori bo'lib qolmoqda. Buning uchun BMT o'z tuzilmalarini qayta qurish sohasidagi ishlarini muvaffaqiyatli hal etishi, o'zining rahbarlik idoralari va ixtisoslashgan muassasalari ishini tubdan qayta qurish g'oyasini izchillik bilan amalga oshirishi lozim.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti va O'zbekiston hukumati o'rtasidagi inson huquqlarini himoyalash borasidagi o'zaro aloqalari.
2. O'zbekistonning inson huquqlarini himoya qilishga qo'shayotgan his-sasi haqida so'zlang.
3. BMTning Nizomi va O'zbekiston Konstitutsiyasining o'zaro bog'liqligi nimalarda ifodalanadi?
4. «Birlashgan Millatlar Tashkiloti va O'zbekiston hukumatining inson-parvarlik siyosati» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

7-mavzu. INSON HUQUQLARI SOHASIDA XALQARO HAMKORLIK

Reja

1. Inson huquqlarini himoyalash bo'yicha davlatlarning xalqaro hamkorligi.
2. Inson huquqlarini himoya qilishda BMTning roli va ahamiyati.
3. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT)ning inson huquqlarini himoyalash funksiyasi.
4. O'zbekiston va YXHT.

Barcha insonlar teng qilib yaratilgan, ular Yaratuvchi tomonidan muayyan daxlsiz huquqlar va shular jumlasidan, yashash, ozodlik va baxtga intilish bilan ta'minlanganligini biz asl haqiqat deb tan olamiz. Ularning bunday intilishlari va harakatlarini qo'llab-quvvatlash va himoya qilishda jahondagi eng obro'li va nufuzli BMT, YXHT singari xalqaro tashkilotlarning ahamiyati benihoya kattadir. Ularning ahamiyati tenglik uchun kurash, xalqaro xavfsizlikni mustahkamlash, davlatlar va xalqlar o'rtasida o'zaro ishonch va teng huquqli hamkorlikni rag'batlantirish, mahalliy va mintaqaviy nizo-janjallarga yo'l qo'ymaslik, harbiy harakatlarni to'xtatish va ularning oldini olish, shuningdek, inson huquqlarini himoya qilish, insonning sha'ni, qadr-qimmatini kamsitishga yo'l qo'ymaslik kabi insonparvarlik tamoyillari bilan belgilanadi.

INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISHDA BMTning ROLI VA AHAMIYATI

Ikkinchi jahon urushi dunyo ahlini ko'z ko'rib, quloq eshitmagan dahshatlarga soldi. Urushni boshidan kechirgan davlatlar xalqi inson bilmagan, ular uchun yot bo'lgan qiynoq, azob-uqubatlarni, tahqirlashlarni boshidan kechirdi. Ikkinchi jahon urushiga sabab bo'lgan fashizm insoniyatni kelajakda bunday dahshatlarga qarshi birgalikda kurash olib borish kerak degan xulosa chiqarishiga olib keldi. Jahonda tenglik va taraqqiyotdan manfaatdor bo'lgan kuchlar fashizmning qayta tiklanishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida turli davlatlarning birgalikda harakat qilishlari zarurligini va bu borada qo'llab-quvvatlashni so'rab o'z hokimiyatlari oldiga qat'iy talablar qo'ydilar. Tinchlikse-

var kuchlar va davlatlarning bu yoʻldagi harakatlari BMTning faoliyatida oʻzining amaliy ifodasini topdi. Urush ofatlaridan avlodlarni xalos etish, inson huquqlariga ishonchni qaror toptirish, adolat va xalqaro huquq tamoyillarini hurmat qilishni taʼminlash va ijtimoiy taraqqiyotga hamda barchaning turmush sharoitini yaxshilashga yordam berish BMTning asosiy maqsadlaridan biri deb eʼlon qilindi. Bu nufuzli va obroʻli tashkilotning Nizomiga «Biz Birlashgan Millatlarning xalqlari, insonning asosiy huquqlari, inson shaxsining qadr qimmatiga, hamda katta va kichik millatlar huquqi tengligiga ishonchimizni yana bir karra tasdiqlab, BMT Nizomini qabul qilishga azm-u qaror qildik», degan soʻzlar yozilib qoʻyildi. Oʻshandan buyon ancha vaqt oʻtishiga qaramay bu maqsadlar hozirgi kun uchun ham muhim maʼno va ahamiyat kasb etmoqda.

BMTning asosiy maqsadlaridan biri — bu Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida qayd qilingan barcha huquqlar va erkinliklarni samarali amalga oshirish va ularga rioya qilishni taʼminlashdan iborat. Buning uchun BMT barcha aʼzo davlatlarning diqqat-eʼtibori va ularning saʼy-harakatlarini, birinchi navbatda, inson huquqlarini va erkinliklarini himoya qilishga safarbar etishlarini ragʻbatlantirishga qaratmoqda. BMT ixtiyoriy tashkilot boʻlsada, biroq uning Nizomida belgilangan meʼyorlar va talablarni bajarishda har bir aʼzo davlat masʼuldir. Masʼuliyat BMT tomonidan biror bir davlatni uning nizomidagi talablarini bajarishga majbur qilishni emas, aksincha, ularning ixtiyoriyligi asosida inson huquqlarini kamsitish yoʻlidagi urinishlarga yoʻl qoʻymaslik burchini chuqur anglashni ifoda qiladi.

Har bir davlat mamlakatda insonning haq-huquqlari, uning shaʼni va qadr-qimmatiga nomunosib boʻlgan harakatlarni taʼqiqlash va buni huquqiy jihatdan kafolatlash yoʻlida tinmay kurash olib borishi zarur. Bu zaruriyat aʼzo davlatlarning mamlakatda inson huquqlarini kafolatlash sohasida olib boradigan amaliy ishlari natijalaridan kelib chiqadi.

Inson huquqlari va erkinliklari masalasi BMT ning 70 tadan ortiq asosiy huquqiy hujjatlarida belgilangan va ifodalangan. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi (1948-yil), Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar toʻgʻrisida Xalqaro Pakt (1966-yil), Fuqarolik huquqlari va siyosiy huquqlar toʻgʻrisidagi Xalqaro Pakt (1966-yil) hamda Fakultativ protokol (1966-yil)lar shular jumlasidandir. Bu tarixiy hujjatlarning har biri inson huquqlari va erkinliklari hamda ularni himoya qilishning zarurligi, yoʻllari, shart-sharoitlarini alohida moddalarda huquqiy jihatdan kafolatlaydi.

BMTning inson huquqlariga doir qabul qilgan xalqaro hujjatlari

mantiqan bir-birini to'ldiradi va mazmunan boyitadi. Bu moddalarda belgilangan me'yorlar inson huquqlarini himoya qilish sohasida amalga oshirilishi zarur bo'lgan talablarga aslo zid emas. Ular BMT faoliyatining ayrim davrlarida ishlab chiqilgan bo'lsa-da, o'zining mohiyat e'tibori bilan inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish maqsadlariga to'la mos keladi. BMT inson huquqlari va erkinliklariga doir faoliyatini o'zi ishlab chiqqan va qabul qilgan ana shu tarixiy hujjatlarning talablariga muvofiq ravishda olib borishga harakat qiladi. BMTning Bosh Assambleyasi, Xavfsizlik Kengashi va uning boshqa organlari inson huquqi va erkinliklariga doir masalalarni hal qilishda bu hujjatlarga asoslanadi va ularda belgilangan me'yorlarga amal qiladi. Masalan, Bosh Assambleya o'zining ko'plab rezolyutsiya, konvensiya va deklaratsiyalarida inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha muhim qarorlar qabul qilgan bo'lib, ularda a'zo davlatlarning diqqat-e'tiborini inson to'g'risida, uning sha'ni, qadrdimmati va erkinligini himoya qilishga qaratgan. Binobarin, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1959-yilda qabul qilingan «Yosh bola huquqlari haqidagi Deklaratsiya», 1965-yilda qabul qilingan «Irqiyl kamsitishning hamma shakllarini tugatish haqidagi Konvensiya»larda inson shaxsi, uning huquq va erkinliklari har bir mamlakatda huquqiy jihatdan kafolatlanishi qayd etilgan. «Yosh bola huquqlari haqidagi Deklaratsiya»da onalik va bolalikni himoya qilish, bolalarning mehnati, salomatligi, tarbiyasini huquqiy jihatdan muhofaza etish, ularning irqiyl kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik singari huquqlari har bir mamlakatda qonun asosida himoyalinishi zarurligi ta'kidlangan.

Bosh Assambleya xalqaro huquq tamoyillariga taalluqli bo'lgan masalalarni ham qarab chiqadi. Bundan maqsad xalqaro huquqning insonparvarlik mohiyatini rag'batlantirishdir. Shuningdek, bundan asosiy maqsad iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, sog'liqni saqlash sohaslarida xalqaro hamkorlikka yordamlashish hamda irq, jins, til va din tafovutlaridan qat'i nazar, inson huquqlarini va asosiy erkinliklarini amalga oshirishga ko'maklashishdir.

Bosh Assambleyaning o'z vazifalarini bajarishga yordam beradigan komitetlari orasida huquqiy masalalar bilan shug'ullanadigan komitet ham faoliyat ko'rsatadi. Komitet faoliyatida xalqaro huquqqa doir masalalar bilan bir qatorda inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish masalalari ham muhim o'rin egallaydi. Komitet doimiy ravishda Bosh Assambleyaga inson huquqlarini himoya qilish to'g'risida axborotlar, tavsiyalar berib turadi.

BMTning Bosh Assambleyasi singari uning Xavfsizlik Kengashi ham insonning huquq va erkinliklarini himoya qilish bilan bog'liq maqsadlarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xavfsizlik Kengashining inson huquqlarini himoya qilishga doir maqsadlarini amalga oshirishda unga hisob berib turuvchi yordamchi organlarning ham ahamiyati kattadir. Bunday organlar Xavfsizlik Kengashining turli komissiyalaridan tashkil topgan bo'lib, bu komissiyalarning ayrimlari bevosita insonning haq-huquqlari masalalari bilan shug'ullanadi. «Inson haq-huquqlari komissiyasi» BMT Xavfsizlik Kengashining ana shunday komissiyalaridan biridir. Bu Komissiya Xavfsizlik Kengashiga inson huquqlari va erkinliklari masalalariga doir takliflar, tavsiyanomalar va ma'ruzalar beradi:

- a) insonning haq-huquqlari haqidagi xalqaro paktlar to'g'risida;
- b) fuqaroning erkinliklari, bolaning haq-huquqlari, axborotlar erkinligi va shu xildagi boshqa masalalarga tegishli xalqaro deklaratsiya yoki konvensiyalar to'g'risida;
- d) mayda millatlarni himoya qilish to'g'risida;
- e) irqi, jinsi, tili va diniga ko'ra kamsitishga yo'l qo'ymaslik to'g'risida.

«Xotin-qizlarning haq-huquqlari komissiyasi» ham Xavfsizlik Kengashiga inson huquqlari masalalariga doir hisob berib turuvchi komissiyalardan biridir. Bu Komissiya ham «Inson haq-huquqlari Komissiyasi» singari Xavfsizlik Kengashiga jahon xotin-qizlarining siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalaridagi haq-huquqlarini himoyalash borasida qilingan ishlar to'g'risida hisob berib turadi. O'z navbatida, komissiya xotin-qizlarning haq-huquqlari va erkinliklari, uning himoya qilinishi yoki kamsitilishi bo'yicha tezlik bilan hal qilinishi zarur bo'lgan muammolar yuzasidan Xavfsizlik Kengashiga tavsiyalar beradi.

BMTning inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish bilan bog'liq faoliyatida uning ko'plab ixtisoslashgan tashkilotlari muhim o'rin egallaydi. Bunday ixtisoslashgan tashkilotlar tizimida «BMTning maorif, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullanuvchi Tashkiloti (YUNESKO)», «BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jalik tashkiloti (FAO)», «BMTning savdo va taraqqiyot masalalari bilan shug'ullanuvchi Konferensiyasi», «BMTga ko'maklashadigan assotsiatsiyalarning jahon federatsiyasi», «BMTning taraqqiyot dasturi», «BMTning Bolalar fondi (YUNISEF)», «BMTning maxsus fondi» singari tashkilotlari alohida ahamiyatga egadir. BMTning bular kabi ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlarning har biri, garchi ular insonning huquqi va erkinliklari masalasi bilan bevosita shug'ullanmasalarda,

ayni paytda ular insonning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohadagi ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydilar.

Insonning ijtimoiy, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining qondirishi har bir mamlakatda amal qiladigan qonunlar, huquqiy hujjatlarda u yoki bu darajada aks etadi. Har bir davlat o'z fuqarolarining bunday ehtiyojlarini qondirishda mamlakatda aniq tadbirlarni, vazifalarni belgilaydi, fuqarolar ehtiyojining qondirilishda ro'y beradigan noxush holatlarga qarshi kurash olib boradi. Binobarin, inson ehtiyojlarini qondirish borasida ro'y beradigan salbiy holatlarni bartaraf qilishda mamlakatda amalda bo'lgan huquqiy kafolatlardan foydalanishga harakat qiladi. Ularning bunday harakatlari qanday amaliy iatijalarga olib kelishidan qat'i nazar, inson ehtiyojlarini himoya qilishda qonunlar kuchidan foydalanishning o'zi muhim ahamiyat kasb etadi.

BMTning ixtisoslashgan tashkilotlari olib boradigan faoliyatning inson huquqlarini himoya qilishdagi roli va ahamiyati bu nufuzli tashkilot tomonidan qabul qilingan «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida Xalqaro Pakt»ning 22-moddasida juda aniq ifoda qilingan. Bu Paktda, jumladan, shunday deyilgan: «Iqtisodiy va ijtimoiy kengash Birlashgan Millatlar Tashkilotining boshqa organlari, ularning yordamchi organlari va texnik yordam ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi ixtisoslashtirilgan muassasalarning diqqat-e'tiborini mazkur Paktning ushbu qismida eslatilayotgan ma'ruzalar munosabati bilan paydo bo'layotgan har qanday masalalarga qaratilishi mumkin, zero bu hol ana shu organlar tomonidan vakolatlar doirasida ushbu Paktning asta-sekin amalga oshirishga ko'maklashish mumkin bo'lgan xalqaro tadbirlarning qanchalik maqsadga muvofiqligi borasida qarorlar chiqarishda foydali bo'lishi mumkin».

BMT ixtisoslashgan tashkilotlarining inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishdagi roli va ahamiyati quyidagilar bilan belgilanadi:

Birinchidan, ixtisoslashgan tashkilotlar BMTga a'zo bo'lgan mamlakatlarda aholi turli qatlamlarining ehtiyojlarini qondirishda sotsial-iqtisodiy, siyosiy madaniy yordam ko'rsatadi va shu yo'l bilan mamlakatlarda inson huquqlarini himoya qilishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, BMTning «Birlashgan Millatlarning oziq-ovqat va qishloq xo'jalik tashkiloti» xalqlarning turmush sharoitlarini yaxshilash maqsadida ocharchilik va qashshoqlik ro'y bergan mamlakatlarga moddiy yordamlar ko'rsatadi. BMTning «Bolalar fondi» (YUNISEF) bolalarning moddiy va sotsial hayot sharoitlarini yaxshilash yo'lida hukumatlar tomonidan amalga oshiriladigan tadbirlarga yordam berish maqsadida tuzilgan. Fondning faoliyatida sog'liqni saqlash sohasidagi

dasturlar asosiy o'rinni egallaydi. Bunday dasturlar yordamida bolalar salomatligini muhofaza qilish, ularning o'limini qisqartirish ishiga ko'mak berish, bolalarning hayoti uchun zararli bo'lgan mehnatga jalb qilinishiga yo'l qo'ymaslik va boshqa shular singari muammolarni hal etish bo'yicha muhim tadbirlar amalga oshiriladi.

Ikkinchidan, BMTning ixtisoslashgan tashkilotlari o'z faoliyatida inson huquqlarini kamsitishga olib keluvchi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy omillarning rivojiga to'sqinlik qilish maqsadlariga xizmat qiluvchi yetakchi siyosiy kuchlar sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Masalan, BMTning ixtisoslashgan tashkilotlaridan biri bo'lgan «Birlashgan Millatlar Tashkilotiga ko'maklashadigan assotsiatsiyalarning jahon federatsiyasi (BMTKAJF) inson huquqlarini hurmatlash va ularga rioya etish, dunyodagi iqtisodiy va ijtimoiy sharoitni yaxshilash manfaatlarini ko'zlab milliy assotsiatsiyalarning faoliyatlarini uyg'unlashtirish maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladi. BMTning bu ixtisoslashgan tashkiloti Birlashgan Millatlar Tashkilotiga ko'maklashuvchi assotsiatsiyalarning yalpi sessiyalarini o'tkazib turadi va bu sessiyalar ishida inson huquqlarini himoya qilishga doir masalalarni vaqti-vaqti bilan muhokama etib, tegishli qarorlarni qabul qiladi.

Uchinchidan, BMTning ixtisoslashgan tashkilotlari insonning iqtisodiy, sotsial va ma'naviy hayotini yaxshilashga ko'mak berishi bilan, bunday yordam oz yoki ko'p darajada bo'lishidan qat'i nazar, insonning sha'ni, uning qadr-qimmati, erkinliklari va boshqa huquqlarining kamsitilishiga ma'lum darajada to'sqinlik qiladi. Bunday to'sqinlik bevosita huquqiy me'yorlarni qo'llash yo'li bilan emas, balki huquqiy me'yorlarning buzilishiga olib keladigan sharoitlarga yo'l qo'ymaslik yoki ularning oldini olish orqali amalga oshiriladi. Binobarin, ixtisoslashgan tashkilotlar insonning hayotini yaxshilash, uning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish sohasida qanchalik ko'p xayrli ishlarni amalga oshirib borsalar, bu ularning shaxsiy va ijtimoiy huquqlaridan foydalanishdagi imkoniyatlarining shunchalik kengayib borishiga yordam beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Birlashgan Millatlar Tashkilotining millatlar totuvligi va birligini ta'minlash faoliyati va uning ahamiyati.
2. YXHTning inson huquqlarini himoya qilishga qo'shayotgan hissasi haqida so'zlang.
3. BMTning Nizomi va YXHTning inson huquqlarini himoyalashdagi o'zaro aloqalari nimalarda ifodalanadi?
4. «Inson huquqlari chegara bilmaydi» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

8-mavzu. YEVROPADA XAVFSIZLIK VA HAMKORLIK TASHKILOTI VA UNING INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISHDAGI ROLI

Reja

1. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining tashkil etilishi.
2. Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining inson huquqlarini ta'min etishdagi o'rni va roli.
3. Sharq va G'arb davlatlari o'rtasidagi o'zaro inson huquqlarini ta'minlash yuzasidan diplomatik aloqalari.
4. Millatlararo va etnik nizolarning hal etilishida inson huquqlarini himoyalovchi xalqaro institutlarning o'rni.

Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT) 70-yillarning boshlarida Sharq va G'arb o'rtasida ko'p tomonlama hamkorlik va o'zaro munosabatlarni rivojlantirish maqsadida tashkil qilingan. XX asrning 90-yillarida xalqaro maydonda ro'y bergan tub siyosiy o'zgarishlar YXHTning davlatlararo munosabatlardagi rolining oshishiga, uning huquq va burchlarining yanada kengayishiga olib keldi. Shunga ko'ra bu tashkilotning 1994-yilda Budapeshtda bo'lgan Oliy darajadagi uchrashuvi uni shunchaki oddiy Kengash emas, balki Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti deb atashga qaror qildi. Shundan keyin bu nufuzli xalqaro Tashkilot qatnashchilarining Belgrad, Madrid, Vena kabi shaharlarda qator uchrashuvlari bo'lib o'tdi. Ularda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik masalalariga doir muhim muammolar muhokama qilindi va qator shartnomalar imzolandi.

Jahonda ro'y bergan kuchli ijtimoiy-siyosiy, milliy va hududiy o'zgarishlar Yevropa xavfsizligi uchun yangi dastur ishlab chiqishni taqozo etdi. Shu sababli, 1990-yilning noyabr oyida «Yangi Yevropa uchun» nomi bilan ataluvchi Parij Xartiyasi qabul qilindi. Ushbu hujjat o'zining ahamiyati jihatidan Xelsinki Yakunlovchi Aktiga tengdir.

Hozirgi kunda bu tashkilot 55 ta a'zo davlatga ega bo'lib, bularga Yevropadagi hamma davlatlar, AQSH, Kanada hamda sobiq Ittifoq qulashi natijasida tashkil topgan mustaqil davlatlar kiradi. Make-

duniya kuzatuvchi sifatida ishtirok etadi. Barcha ishtirokchi davlatlar umumiy maqomga ega. Ularning ishtiroki umumiy manfaatlar, qoidalar va me'yorlarga asoslanadi.

YXHTning tashkil topish tarixi XX asrning 50-yillariga borib taqaladi. 1969-yilda Finlyandiya Yevropada xavfsizlik va hamkorlikka bag'ishlangan kengashni Xelsinkida o'gkazishni taklif etdi. Yevropadagi barcha davlatlarga, shuningdek, AQSH hamda Kanadaga taklifnomalar yuborilgan edi. 1972-yilga kelib taklif qilingan davlatlardan 25 tasi mazkur kengashni o'tkazish bo'yicha masalalar tayyorlashga kirishib, Xelsinkida o'tkazilgan bo'lajak kengashga asos solishgandi.

1975-yil 1-avgustda Xelsinkida yig'ilgan 35 davlat boshliqlari Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining Xelsinki Yakunlovchi ahdnomasini imzoladilar. Bu yakunlovchi ahdnoma Xelsinki kelishuvi nomi bilan mashhur bo'lib, unda ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi munosabat va hukumatlarning o'z fuqarolari o'rtasidagi munosabatlari tamoyillari belgilandi.

Xelsinki Yakunlovchi Akti bilan YXHTning bundan keyingi rivojlanish jarayoniga asos solindi. Uning mazmuni bo'yicha uchta asosiy hujjat ishlab chiqildi:

1. Yevropa xavfsizligiga bog'liq masalalar;
2. Iqtisodiyot, fan va texnika hamda atrof-muhit sohaslarida hamkorlik;
3. Gumanitar va boshqa sohalarda hamkorlik.

Shu bilan birga bu aktda ahdlashuv bo'yicha YXHT a'zolarining uchrashuvlarini muntazam o'tkazib turish, hamkorlikni kengaytirish va siyosiy muloqotlarni qo'llab-quvvatlash, yangi qoidalar va me'yorlar ishlab chiqish masalalari nazarda tutildi. Tashkilotga a'zo davlatlarning uchrashuvlarida inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha kelishib olindi, hamda kengash ishtirokchilarining o'zaro harbiy faoliyat va harbiy ma'lumot almashish to'g'risida oldindan ogoh etish yo'li bilan ishonchini mustahkamlash tadbirlari bo'yicha tomonlarning kelishuviga erishiladi. Shu bilan birga ekspertlarning alohida masalalar, jumladan, demokratik institutlar, inson huquqlari, nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish, atrof-muhit, axborot vositalari, fan, madaniyat va iqtisodiyot sohaslarida hamkorlik kabi masalalar bo'yicha uchrashuvlari o'tkazib turiladi.

1990-yilda imzolangan Parij Xartiyasi YXHT tarixida muhim burilish bo'ldi. Sovuq urush masalasi hal bo'lgandan so'ng YXHTning faoliyati o'zining yangi qirralarini ochishi zarur edi.

Xelsinki uchrashuvidan keyin bo‘lib o‘tgan davlat va hukumat boshliqlarining oliy darajadagi birinchi uchrashuvida qabul qilingan yangi Yevropa uchun Parij Xartiyasi, yangi sharoitda jahonda YXHTning o‘rnini aniqlab berdi. Unda bu tashkilotning kelajak faoliyati uchun yangi yo‘nalishlari belgilandi va doimiy harakatdagi yangi institutlar: ya’ni Venada nizolarni (kelishmovchiliklarni) bartaraf qilish bo‘yicha Markaz, Varshavada erkin saylovlar bo‘yicha Byuro va Pragada Kotibiyat tashkil qilindi. Xartiyaga asosan tashkilotning uchta asosiy siyosiy maslahatlashuv organi tasdiqlandi. Jumladan, Vazirlar Kengashi ishtirokchi davlatlarning tashqi ishlar vazirlaridan tashkil topadi; Yuqori mansabdor shaxslar Kengashi. Bu Kengash davlat boshliqlari va hukumatlarining oliy darajadagi muayyan uchrashuvlari asosida ish olib boradi hamda joriy ishlarga rahbarlik qiladi.

1992-yil iyulda qabul qilingan yangi Xelsinki hujjati davlatlarning YXHT doirasida birgalikda harakat qilishlariga yana bir turtki bo‘ldi. Ushbu hujjat YXHTning inson huquqlarini himoya qilish ishida va Yevropada yuz berayotgan noxush jarayonni boshqarishdagi faoliyatini yanada kengaytirishning bir qancha amaliy mexanizmini yaratishga imkon berdi. YXHT nizolarni bartaraf qilish va krizislarni tartibga solishda muhim rol o‘ynaydi. Unda kam sonli millatlar ishi bo‘yicha Oliy Komissar lavozimi ta’sis etilib, uning zimmasiga etnik darz ketishlarni, kamsitishlarni, mintaqalarda nizolar kelib chiqmasligining oldini olish yoki ularni bartaraf etish singari vazifalarni hal qilish yuklangan.

1992-yil dekabrda YXHTning yangi Bosh kotibi lavozimi ta’sis etildi. 1993-yili Venada kengaytirilgan kotibiyat, xuddi shu yerda ushbu yilning dekabrda yangi organ – Doimiy Qo‘mita (hozirda Doimiy Kengash) tashkil qilindi.

YXHT xalqaro tashkilotining oliy anjumani har ikki yilda bir marta o‘tkaziladi. So‘nggi olti yil ichida to‘rt bor ana shunday yirik anjumanlar bo‘lib o‘tdi. Bular 1990-yil Parijda, 1992-yil Xelsinki, 1994-yil Budapeshtda va 1996-yil Lissabonda o‘tkazildi.

Prezidentimiz Islom Karimov Lissabonda bo‘lib o‘tgan anjumaning nutqida boshqa mamlakatlarning manfaatlari kamsitilishiga, yaqin o‘tmishdagi harbiy-siyosiy qarama-qarshi turishdek achinarli tajribaga qaytishga va yangi, «Berlin devorlari»ni tiklashga yo‘l qo‘ymaslikni ta’minlash lozimligini uqtirdi. Darhaqiqat, 60–80-yillar tajribasi G‘arb bilan Sharqning raqobati mutlaqo yaroqsiz, umuminsoniy manfaatlarga zid ekanligini isbotladi.

Keyingi yillarda YXHTning imkoniyatlari tobora kengayib bordi.

U davlatlar va xalqlar o'rtasida ro'y berishi mumkin bo'lgan nizolar, kelishmovchiliklarni bartaraf qilish yoki ularning oldini olish maqsadida joylarga o'zining missiyalarini yuborib turdi. Masalan, 1996-yilning fevralida YXHT Serbiya va Chernogoriyaga (Yugoslaviya) nisbatan qo'llagan sanksiyasini bajarish bo'yicha bu yerga o'z missiyasini yubordi. Hozirgi kunda tashkilotning bunday missiyalari Latviyada, Estoniyada, Tojikistonda, Moldovada, Makedoniya Respublikasida, Gruziyada va Sarayevoda faoliyat olib bormoqda.

YXHT tashkil topgandan hozirgi kunga qadar o'zi faoliyat ko'rsatayotgan hududlarda xavfsizlikni ta'minlash masalalari bilan bir qatorda inson huquqlarini himoya qilish borasida ham muhim ishlarni amalga oshirmoqda. U BMT tomonidan inson huquqlari va ularni himoya qilishga doir barcha hujjatlarni e'tirof etish hamda ularda belgilangan tamoyillarni amalga oshirishga intilmoqda. Uning BMT bilan bu boradagi hamkorligi inson huquqlarini himoya qilish sohasida amalga oshirilayotgan ishlar ko'lamining oshib borishiga yordam bermoqda.

YXHTning inson huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq tavsiya va ko'rsatmalari hamda qabul qilgan hujjatlari siyosiy ahamiyatga ega bo'lib, ularga majburiy huquqiy me'yor yoki tamoyil sifatida qarash to'g'ri emas. Bu hujjatlarda belgilangan me'yorlarga va tamoyillarga amal qilishda har bir davlat erkindir.

YXHTning inson huquqlarini himoya qilish sohasidagi faoliyatida undagi barcha a'zo davlatlar singari O'zbekiston Respublikasining o'rni va roli ham alohida ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasi YXHTning inson huquqlari sohasidagi tadbirlarida mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab bevosita yoki bilvosita ishtirok etib kelmoqda. O'zbekiston YXHTga 1992-yil 26-fevralidan a'zo bo'lib kirdi va uning tomonidan qabul qilingan hujjatlarni tan oldi. 1995-yil oktabrda Toshkentda YXHTning Markaziy Osiyo bo'yicha Byurosi ochildi. Ushbu xalqaro tashkilot bilan respublikamizning muntazam aloqasi inson huquqlarini amalda himoya qilishga katta yordam beradi.

YXHTning Demokratik institut va inson huquqlari bo'yicha Byurosi (DIIHB) inson huquqlarini himoya qilish sohasida vujudga keladigan kamsitish, tazyiq, nizo, taqiq hamda boshqa salbiy holatlarni bartaraf etadi va oldini oladi. Bu masalalarga bag'ishlangan seminar va forumlarda respublikamiz muntazam ravishda ishtirok etmoqda.

Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi inson huquqlari (1995-y.), qonun ustuvorligi (1995-y.), vijdon erkinligi (1999-y.), sud tizimi

faoliyatini takomillashtirish (1996-y.) masalalari bo'yicha o'tkazilgan forumlarda faol ishtirok etdi. Bu forumlarda O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning mustaqil subyekti sifatida ishtirok etib, inson huquqlari va uni himoya qilish masalasida o'zining aniq maqsadga yo'naltirilgan nuqtayi nazarini bayon etib kelmoqda.

Respublikamiz YXHT kengashlarida o'zining vakillari bilan ishtirok etadi. Bu ular uchun ham amaliy, ham nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston o'z mustaqilligining qisqa davrida jahon hamjamiyatida va ayni paytda YXHTda o'zining munosib o'rniga ega bo'ldi. Bu, bir tomondan O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini oshishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa uning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy rivojlanishida keng imkoniyatlarning ochilishini ta'minladi. O'zbekiston BMT va YXHTning teng huquqli a'zosi sifatida bu nufuzli tashkilotlarning faoliyatida faol ishtirok etib, a'zo davlatlar bilan keng ko'lamda hamkorlikni rivojlantirmoqda. O'z navbatida, YXHT O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi yuksak mavqeiga katta ishonch bildirib, bu mintaqada xavfsizlik va hamkorlikni rivojlantirishga, inson huquqlarini va erkinliklarini himoya qilish sohasidagi ishlarni kengaytirishga harakat qilmoqda.

O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi mavqeining YXHT uchun ahamiyatini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov quyidagicha ta'riflab ko'rsatgan edi: «Bizning fikrimizcha, respublikamiz Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining Osiyodagi tayanchi bo'la oladi. U mintaqaviy xavfsizlik va hamkorlikni, ehtimol tutilayotgan mojarolarning oldini oluvchi diplomatiyani ta'minlashda, ziddiyatlarni bartaraf etishda Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti va BMT hamjihat ish yuritadigan maydonga aylanishi mumkin».

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. YXHTning xalqlarning tinch-totuvligi va birligini ta'minlashdagi faoliyati.
2. Islom Karimovning xalqaro tashkilotlar sammiti va yig'ilishlaridagi ma'ruzalari xususida nimalarni bilasiz?
3. BMTning Nizomi va YXHTning inson huquqlarini himoyalashdagi dasturlarining o'zaro aloqalari nimalarda ifodalanadi?
4. «Men inson huquqlarining bo'lajak himoyachisiman» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

9-mavzu. INSON HUQUQLARI UMUMJAHON DEKLARATSIYASI VA UNING INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISHDAGI ROLI

Reja

1. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining qabul qilinishi.
2. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining inson huquqlarini himoyalashda tutgan o'рни.
3. O'zbekiston Respublikasi Parlamenti tomonidan Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining ratifikatsiya qilinishi.
4. O'zbekiston Respublikasi milliy qonunchiligida Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi tamoyillarining implemetsiya qilinishi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yilning 10-dekabrida qabul qilingan Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi insonning asosiy huquqlari va erkinliklarini belgilovchi dastlabki muhim tarixiy hujjat hisoblanadi.

BMT Bosh Assambleyasi o'zining 1996-yildagi yig'ilishida fuqarolik va siyosiy huquqlar, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar haqida Paktlar qabul qilgan. Ularda har bir davlat o'z fuqarolari bo'lgan shaxslarga berishi majbur bo'lgan haq-huquqlar ko'rsatilgan va kafolatlangan.

INSON HUQUQLARI UMUMJAHON DEKLARATSIYASI VA UNING QABUL QILINISHI

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi inson huquqlari va uni himoya qilishga doir xalqaro hujjat bo'lib, BMT tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Bu tarixiy hujjatning ishlab chiqilishi va e'lon qilinishi insoniyatning tarixiy taqdirida, davlatlarning ichki va tashqi siyosatida, xalqaro tashkilotlar, siyosiy partiyalar va ijtimoiy tashkilotlarning faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Unda ishlab chiqilgan qoida va xulosalar, tamoyillar o'zining mohiyati va mazmuniga ko'ra mukammal ishlangan huquqiy me'yorlarning umumlashgan ifodasi hisoblanadi. Inson huquqlari va uni himoya qilish masalalarini hal qilishda davlatlar mazkur huj-

jatda e'lon qilingan huquqiy me'yorlarga amal qilishi ularda ishlab chiqilayotgan huquqiy hujjatlarning samarali va adolatli bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Inson huquqlari to'g'risidagi mazkur hujjat qabul qilinishidan avval bu sohada muhim ishlar amalga oshirilgan edi. Jumladan, inson huquqlari haqidagi me'yorlar ilk bor Millatlar Ligasi darajasida o'tkazilgan xalqaro Konferensiyada, BMT Nizomining ishlab chiqilishi paytida bir guruh davlatlar unga inson huquqlari masalalarini ifoda qiluvchi deklaratsiyani kiritishni taklif etgandilar. Biroq bu taklif, yaxshi o'rganilmaganligi va maxsus tayyorgarlikka ega bo'linmaganligi sababli muhokamaga qo'yilmagan. O'sha davrda BMT Nizomiga faqat umuminsoniy huquqlar va erkinliklarni rivojlantirish, hurmat qilish hamda ular faoliyatini amalga oshirishda hech qanday irqiy, jinsiy, diniy va til bo'yicha cheklashlar yohud kamситishlar bo'lmasligi haqidagi qoidani kiritishga muvaffaq bo'lingan.

San-Fransisko Konferensiyasi tugashi bilan BMTning tayyorlov qo'mitasi o'zining birinchi yig'ilishida Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashga BMT Nizomining 68-moddasida o'rnatilganidek, inson huquqlarini qo'llash va quvvatlash qo'mitasi tuzish taklifini kiritadi. Mazkur taklif Kengash ishida muhokama qilinadi va uning qaroriga asosan 1946-yilda BMTning Inson Huquqlari Bo'yicha Qo'mitasi tashkil etiladi.

Insonning asosiy huquqlari va erkinliklarini himoya qilish bo'yicha hujjatning loyihasi 1946-yilning yanvar oyida Londonda o'tgan Bosh Assambleya sessiyasida tayyorlangan edi. Keyinchalik Bosh Assambleya ushbu loyihani Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashga taqdim etgan va Inson Huquqlari Bo'yicha Qo'mita bu loyihadan inson huquqlari haqidagi xalqaro hujjatni ishlab chiqishda foydalanish lozimligini tavsiya qilgan edi. Qo'mita jug'rofik tamoyilga asosan sakkiz davlat vakillaridan saylangan. Mazkur Qo'mita o'zining ishchi guruhiga inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatning dastlabki loyahasini ishlab chiqishni topshirgan. Loyihani ishlab chiqish tahririyat zimmasiga yuklatilgan.

Xalqaro hujjatning shakli haqida turli xil fikrlar, takliflar bo'ldi. Tahririyat qo'mitasi ularni hisobga olib, hujjat loyahasini ikki turda: Deklaratsiya hamda Konvensiya shaklida tayyorlashga qaror qildi. Shundan so'ng Komissiya Qo'mitaga Inson Huquqlari Xalqaro Deklaratsiyasini va inson huquqlari Xalqaro Konvensiyasining moddalar matnini loyiha sifatida taqdim etadi.

Inson huquqi haqidagi xalqaro hujjat keng qamrovli bo'lgani

uchun Komissiya 1947-yilning oxirida deklaratsiya bo'yicha, pakt bo'yicha va uni ishlatish bo'yicha ishchi guruhini tuzgan edi. Komissiya 1948-yil 24-maydan 15-iyungacha o'tgan sessiyada vakillarning takliflarini inobatga olgan holda Deklaratsiya loyahasini ko'rib chiqdi. Pakt bo'yicha va uni ishlatish bo'yicha loyihalar matni uning bajarilishi ta'minlanishiga BMTning 1948-yil 10-dekabrda Parijda o'tgan Bosh Assambleya sessiyasida muhokama etildi va qabul qilindi. BMT-tomonidan tayyorlangan va xalqaro munosabatlar sohasida birinchi hujjat hisoblangan Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi shu asosda vujudga keldi.

BMTning Bosh Assambleyasi 1948-yil 10-dekabrda Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi qabul qilinganligini e'lon qildi. Bu tarixiy hujjatda davlatlar quyidagi majburiyatlarni bajarishlari zarurligi qat'iy ta'kidlandi: «Mazkur Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasini barcha xalqlar va barcha davlatlar bajarishga intilishi lozim bo'lgan vazifa sifatida e'lon qilar ekan, toki har bir inson va jamiyatning har bir tashkiloti doimo ushbu Deklaratsiyani nazarda tutib, maorif va ilm yo'li bilan bu huquq va erkinliklarning hurmat qilinishiga ko'maklashishi, milliy va xalqaro taraqqiyparvar tadbirlar orqali ham uning bajarilishini ta'minlashiga, Tashkilotga a'zo bo'lgan davlatlar xalqlari o'rtasida va ushbu davlatlarning yurisdiksiyasidagi huquqlarda yashayotgan xalqlar o'rtasida yoppasiga va samarali tan olinishiga intilishlari zarur».

Tabiiyki insoniyat tafakkuri shu paytgacha inson huquqlari masalasiga ko'p marta murojaat qilib kelgan. Turli davrlarda va turli davlatlarda insonning erkin bo'lishi, o'z taqdirining egasi bo'lishi bir necha marta e'lon qilingan. Insonning huquq va asosiy erkinliklari bo'yicha faoliyat ko'rsatadigan ko'plab xalqaro shartnomalar ham imzolangan.

1789-yilda fransuz burjua inqilobi arafasida e'lon qilingan Inson va Fuqarolik Huquqlari Deklaratsiyasi Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining o'tmishdoshidir. U uzoq yillar davomida burjuaziyaning feodalizmga qarshi kurashining ifodachisi bo'lib keldi. O'z davrida bu hujjat muhim ahamiyat kasb etgan. Ko'pchilik mamlakatlarda qullik va krepostnoylik huquqi mavjud bo'lgan yillarda Deklaratsiya «kishilar huquqlarda erkin va teng bo'lib tug'iladilar va shunday bo'lib qoladilar, ijtimoiy farqlar faqat umumiy manfaatlardagi e'tirozlarga asoslanadi», degan talabni ilgari surgan. Davlatning maqsadi, — deyilgan edi Deklaratsiyaning 2-moddasida, — insonning tabiiy va ajralmas huquqlarini ta'minlashdan iborat. Bu

huquqlarga erkinlik, mulkchilik, xavfsizlik, zulmga qarshilik ko'rsatish huquqi kiradi.

Biroq bu hujjatning o'sha davr uchun fojiasi shundan iborat ediki, hokimiyatni egallagan burjuaziya amalda darhol e'lon qilingan demokratik tamoyillardan chekingan. Bunday chekinish faqat amalda emas, balki qonunlarda ham o'z aksini topgan. Deklaratsiya qabul qilingandan so'ng oradan to'rt yil o'tgach, burjuaziyaning Ta'sis yig'ilishi yig'ilishlar va assotsiatsiyalar erkinligi, fuqarolarning o'z mehnat huquqlarini birgalikda himoya qilishga doir harakatlarini ta'qiqlovchi qonun qabul qildi.

1789-yilda qabul qilingan Amerikaning «Huquqlar to'g'risidagi qonun»i Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining izdoshi hisoblanadi. Haqiqatan ham bu tarixiy hujjatda inson huquqlari to'g'risidagi qoidalar o'zining aniq ifodasini topgan. Unda shaxsni himoya qilish, uning turar joyga, mulkka ega bo'lish va boshqa shular singari qonun berib qo'ygan asosiy huquqlari buzilgudek bo'lsa, sud majlisida oshkora tartibda qonuniy yo'l bilan uning huquqlari muhofaza qilinadi. Biroq inson huquqlari to'g'risidagi qonunda ko'rsatilgan shunga o'xshash huquqlar dastlabki paytlarda AQSHning barcha fuqarolariga tegishli bo'lmagan. U 1865-yilda erkinlikka erishgan qullarga ham taalluqli bo'lmagan. Bu huquqlar faqat 1920-yilda erkaklar bilan teng saylanish huquqini olgan ayollarga qisman tegishli edi.

Chamasi ikkinchi jahon urushigacha fuqarolarning inson erki va huquqlarini himoya qilishga taalluqli hujjatlar faqatgina bir mamlakat miqyosida qabul qilinganligi uchun ham inson huquqlari muhofazasi masalalari tor doirada hal etilgan.

1815-yilda qullikni taqiqlash to'g'risidagi Deklaratsiya, 1920-yilda qullikka solish va qul savdosining barcha turlarini taqiqlaydigan Konvensiyaning qabul qilinishi inson huquqlari va uni himoya qilish sohasida qo'yilgan dastlabki amaliy qadamlar edi.

1904 va 1910-yillarda ayollarni zinoga jalb etishni taqiqlaydigan Konvensiyalar qabul qilinib, uning ishtirokchilariga xotinalarni buzuqlikka yollashga qarshilik ko'rsatish majburiyati yuklangan edi. 1933-yildagi Konvensiya uning ishtirokchilariga zinoni avj oldirishga qaratilgan harakatlar uchun jinoiy javobgarlikka tortish majburiyatini yuklagan. 1937-yildagi Xalqaro Konvensiya esa uning ishtirokchilariga terrorizmning oldini olish va inson hayotiga tajovuz qilgan aybdor shaxslarni jazolash majburiyatini yukladi.

Ikkinchi jahon urushi davrida fashist bosqinchilari quloq eshitib ko'z ko'rmagan vahshiyliklarni qilishdi, ularning ko'pgina xalqlarga

nisbatan vahshiylarcha munosabatlari barcha taraqqiyparvar insoniyatning g‘azabini qo‘zg‘adi.

Tinchliksevar xalqlarning sa‘y-harakatlari bilan BMT o‘z oldiga xalqaro tinchlik va xavfsizlikni, ya‘ni insoniyatni urush ofatidan asrash va shu bilan jamiyatda inson huquqlarini ta‘minlashni maqsad qilib qo‘ydi. Shuni alohida ta‘kidlash kerakki, BMTning faoliyati inson erki va huquqlarini himoya qilishni rivojlantirishga qaratilgan-dir. BMT o‘z faoliyati davomida inson huquqlari bilan bog‘liq bir qancha xalqaro hujjatlar — deklaratsiya, konvensiya va paktlarni qabul qildi.

BMT Nizomidagi qoidalarda, shuningdek, Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida hamda 1975-yilning 1-avgustida Xel-sinkida 33 ta davlat boshliqlari tomonidan imzolangan Yevropada xavfsizlik va hamkorlik to‘g‘risidagi yig‘ilish hujjatlarida inson huquqlari va uni himoya qilish masalalari o‘z ifodasini topganligi muhim ahamiyatga egadir. Binobarin, Xelsinkida qabul qilingan hujjatda ko‘rsatiladiki: «Inson huquqlari sohasida davlatlarning mustaqilligi BMT Nizomi tamoyillari va Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi qoidalari asosida amalga oshiriladi. Davlatlarning boshliqlari inson huquqlari sohasida xalqaro deklaratsiya va kelishuvlarda imzolangan xalqaro paktlardagi qoidalarni bajaradi».

BMT Nizomi o‘z oldiga insonning erki va huquqlari ro‘yxatini tuzish vazifasini qo‘ymagan. Nizom matnida inson erki va huquqi «ijtimoiy taraqqiyot va yashash sharoitini yaxshilashga», ya‘ni insonning siyosiy faoliyatinigina emas, balki uning iqtisodiy va shaxsiy hayoti sohalarini ham qamrab olishi ko‘zda tutilgan.

INSON HUQUQLARI UMUMJAHON DEKLARATSIYASINING TUZILISHI VA MAZMUNI

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi Muqaddima va 30 ta moddadan iborat bo‘lib, unda insonning asosiy huquqlari, qadr-qimmat, inson shaxsining benazirligi hamda erkaklar bilan ayollarning teng huquqligi o‘z ifodasini topgan. Deklaratsiyaning 1-moddasida huquqiy jihatdan asoslangan falsafiy fikrlar bayon etilgan bo‘lib, unda «Barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarda teng bo‘lib tug‘iladilar. Ular aql va vijdon sohibidirlar va bir-birlariga birodarlarcha muomala qilishlari zarur», deyiladi.

Deklaratsiyaning bu moddasi uning asosiy yo‘nalishlarini belgilab beradi. Unga ko‘ra, birinchidan, inson o‘zining erk, huquq, tenglik singari ajralmas huquqlaridan mahrum qilinmasligi va ikkinchidan, inson aql va vijdon sohibi sifatida yer yuzidagi boshqa

mavjudotlardan farq qilib, o'z taqdiri va hayotini o'zi erkin belgilashi lozim.

2-moddada har bir inson huquq va erkdan foydalanishda teng bo'lishi, u Deklaratsiyada e'lon qilingan barcha huquqlar va erkinliklar sohibi bo'lishi bayon etilgan: «Har bir inson biror bir ayrimachiliksiz, irqi, terisining rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy e'tiqodi yoki boshqa e'tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishidan, mulkiy ahvoli, qaysi tabaqaga mansubligi va boshqa holatlardan qat'i nazar, mazkur Deklaratsiyada e'lon qilingan barcha huquqlar va erkinliklar sohibi bo'lishi kerak».

3-moddada har bir insonning yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega ekanligi ta'kidlanadi. Bu modda 4, 21-moddalarga kirish bo'lib, bularda fuqarolik va siyosiy huquqlar ifodalangan: qullik yoki qaramlikdan saqlanish huquqi; azob-uqubatga yoki vahshiy-larcha jazoga mustahiq bo'lmaslik huquqining qonun tomonidan babbaravar muhofaza etilishi; o'zboshimchalik bilan qamoqqa olinishidan, ushlab turish va quvg'in qilinishdan saqlanish huquqi; qo'yilgan aybning asoslanganligini aniqlash uchun tenglik asosidagi ijtimoiy adolatning barcha talablariga rioya qilish va uning sud tomonidan xolisona ko'rib chiqilishi huquqi; shaxsiy yoki oilaviy hayotiga o'zboshimchalik bilan aralashish; uy-joy va xatlardagi sirlarning daxlsizligi huquqi; davlat hududida erkin yurish va o'ziga istiqomat joyini tanlash erki; boshqa mamlakatda boshpana olishdan foydalanish huquqi; fuqarolik huquqi; nikohdan o'tish va oila qurish huquqi; mulkka egalik qilish huquqi; erkin fikr, vijdon va din erkinligi huquqi; maslak erkinligi va uni ifodalash huquqi; tinch yig'ilishlar o'tkazish va uyushmalar tuzishda qatnashish huquqi; mamlakatni boshqarishda ishtirok etish huquqi va boshqa huquqlardan foydalanish shular jumlasidandir.

Deklaratsiyaning 23-27-moddalari insonning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarini muhofaza qilishga bag'ishlangan. Bu moddalarda har bir inson mehnat turini o'z erki bilan tanlash, ishsizlikdan muhofaza qilinish, oilani ta'minlaydigan darajada adolatli daromad olish imkoniyatga ega bo'lish, jamiyatning madaniy hayotida erkin ishtirok etish singari huquqlar o'zining aniq ifodasini topgan.

Bu tarixiy hujjatda BMTga a'zo davlatlarning inson huquqlarini himoya qilish borasida o'zaro hamkorlik qilishini huquqiy jihatdan kafolatlashning asosiy yo'nalishlari belgilab qo'yilgan. Boshqacha aytganda, Deklaratsiya xalqaro huquqning zamonaviy, bosh

yoʻnalishini belgilab beradi. U har bir kishi va har qanday mamlakatda insonning huquq va erkinliklari toʻgʻrisida xolisona mushohada yuritish imkoniyatini kengaytiradi. Unda ishlab chiqilgan qoidalarga asoslangan holda har bir mamlakatda inson huquqlari va erkinliklarining qanday kafolatlanganligi toʻgʻrisida aniq tasavvurga ega boʻlish mumkin.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi barcha davlat va xalqlar amalga oshirishga intilayotgan inson huquqlariga doir xalqaro meʼyorlarni hurmat qilish va ularga amal qilish zarurligiga muhim vazifa sifatida qaraydi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida inson huquqlari sohasida amalga oshiriladigan faoliyatlar yoʻnalishi belgilangan boʻlib, unda insonning huquq va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan huquqlar majburiy xarakterga ega boʻlgan boshqa barcha xalqaro hujjatlar uchun falsafiy asos boʻlib xizmat qiladi. Oʻzining mavqei jihatidan bu Deklaratsiya BMT faoliyatida Tashkilot Nizomidan keyingi ikkinchi oʻrinda turadi.

1968-yilda inson huquqlari boʻyicha Eronda boʻlib oʻtgan BMTning Inson huquqlari boʻyicha birinchi umumjahon anjumanida qabul qilingan Tehron Konferensiyasi hujjatlarida shunday deyilgan: «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi jahon xalqlarining, xususan, har bir insonning ajralmas va mustahkam huquqlari boʻyicha umumiy bitimni oʻzida namoyon qilib, xalqaro hamjamiyatning barcha aʼzolari uchun majburiydir». Anjuman Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi tamoyillariga chuqur ishonch bilan qarash lozimligini qayd etib, jahondagi barcha xalqlar va davlatlarni ana shu tamoyillarni amalga oshirish uchun kuch-gʻayrat sarflashga chaqirdi. Anjumanda insonni jismoniy barkamollikka, aqliy va ruhiy yetuklikka, ijtimoiy roʻshnolikka olib keluvchi shart-sharoitlarning huquqiy asoslarini taʼminlovchi omillar bu tarixiy hujjat mazmunining asosiy jihatlaridan biri ekanligi toʻgʻrisida muhim fikrlar ilgari surildi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi ayrim davlatlarning qonunchiligiga taʼsir etib qolmasdan, shuning bilan birga, u BMT doirasida tuzilgan va ish olib borayotgan ixtisoslashgan tashkilotlarning faoliyatida ham muhim rol oʻynaydi. Deklaratsiyada qayd etilgan huquqiy meʼyorlar ixtisoslashgan tashkilotlar tomonidan tuziladigan shartnomalarni tartibga solishda, ularning amalda boʻlishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida shakllangan gʻoyalar keyinchalik xalqaro maydonda qabul qilingan koʻplab xalqaro hujjat-

larda o'zining huquqiy va mantiqiy rivojini topdi. Qochoqlar to'g'risidagi Konvensiya (1951), Xalqaro Mehnat Tashkilotining teng taqdirlov to'g'risidagi Konvensiyasi (1951) 1974-yilda e'lon qilingan «Qurolli to'qnashuvlar davrida va favqulodda holatlarda xotin-qizlar va bolalarni himoya qilish to'g'risidagi Deklaratsiya», 1975-yilda e'lon qilingan «Ilmiy-texnikaviy yutuqlardan tinchlik va insoniyat farovonligi manfaatlarini yo'lida foydalanish to'g'risidagi Deklaratsiya», 1981-yilda e'lon qilingan «Din yoki e'tiqod uchun kamситishning barcha shakllarini yo'qotish to'g'risidagi Deklaratsiya» shular jumlasidandir.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi insoniyat barcha a'zolarining bo'linmas va buzilmas huquqlarini ifodalovchi asosiy xalqaro hujjatdir. Bu hujjat qoidalari va tamoyillarini hayotga joriy etishda davlatlarning mas'uliyatini oshirish, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar, barcha taraqqiyparvar kuchlarning faolligini rag'batlantirish hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining qabul qilinishi davridagi tarixiy vaziyatni izohlang.
2. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining inson huquqlarini himoyalashda tutgan o'rni xususida nimalarni bilasiz?
3. BMTning Nizomi va Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining inson huquqlarini himoyalashga doir modda va bandlarini yod oling!
4. «Xalqaro huquqning umume'tirof normalari — mamlakatimiz qonunlari uchun manba sifatida» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

10-mavzu. INSON HUQUQLARI TO'G'RISIDAGI XALQARO PAKTLAR

Raja

1. Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro paktlar.
2. Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro paktlarida inson huquqlarining oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi.
3. Xalqaro Paktlar va Billarda insonning ajralmas huquqlarining himoyalaniishi.
4. Mehnat, aholining bandligi va sog'liqni saqlash sohalarida inson himoyasi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi qabul qilingandan so'ng BMTga a'zo davlatlar tasdiqlashi zarur bo'lgan inson huquqlari to'g'risidagi Paktning shartnomaviy shaklini ishlab chiqishga kirishildi. Pakt ishlab chiqilgandan so'ng uni ratifikatsiya qilgan davlatlarning hisobotlarini ko'rib chiqish uchun inson huquqlari Komiteti ta'sis etildi.

Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro paktlar va ularning qabul qilinishi

1950-yilda BMT Bosh Assambleyasi o'zining Rezolyutsiyasida fuqarolik va siyosiy erkinliklardan foydalanish, shuningdek, iqtisodiy-ijtimoiy huquqlarga hamda madaniyat sohasidagi huquqlarga ega bo'lish o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo etuvchi huquqlar ekanligini e'lon qildi. Shundan so'ng Assambleya inson huquqlari to'g'risidagi Paktga iqtisodiy huquqlar, ijtimoiy huquqlar va madaniyat sohasidagi huquqlarni hamda erkak va ayollarning huquqiy jihatdan tengligini e'tirof etishni kiritish to'g'risida qaror qabul qildi. 1951-yilda Komissiya maxsus muassasalar fikrlari va hukumatlar takliflari asosida iqtisodiy, ijtimoiy huquqlar to'g'risida 14 ta moddani tuzdi. U shuningdek, bu huquqlarni amalga oshirish yuzasidan chora ko'rish to'g'risidagi 10 ta moddani shakllantirdi. Shunga muvofiq Paktning ishtirokchi davlatlari bu masala bo'yicha o'zlarining ijodiy hisobotlarini topshirishlari lozimligi qayd qilindi. 1951-yilda uzoq davom etgan muzokaralardan so'ng Bosh Assambleya Komissiyaga inson huquqlari to'g'risidagi ikkita Paktning loyahasini ishlab

chiqishni va ulardan birida fuqarolik va siyosiy huquqlar, boshqasida esa iqtisodiy, ijtimoiy hamda madaniy huquqlar yoritilishi lozimligini topshirdi. Assambleya har ikkala Pakt ham o'zida ko'proq o'xshash holatlarni, shuningdek, «hamma xalqlar huquq erkinligiga ega»ligini ko'rsatuvchi moddani kiritish kerakligini ta'kidlab o'tdi. Komissiya 1953 va 1954-yillarda o'tkazgan o'zining to'qqizinchi va o'ninchi sessiyalarida har ikkala Pakt loyihalarini qayta ishlab chiqishni tugalladi. Bosh Assambleya 1954-yilda paktlar loyihalarini ko'rib chiqdi va ularni qismlarga bo'lib o'rganishni hukumatlarga taqdim qilishga qaror qildi. U loyiha matnini bandlar bo'yicha Uchinchi komitetning 1951-yildagi sessiyasida ko'rib chiqishni tavsiya etdi. Garchi muhokama qilish aytilgan vaqtda boshlangan bo'lsa ham Paktni ishlab chiqish 1966-yilda tugallandi. Shunday qilib, 1966-yilda oldindan belgilangan bitta Pakt o'rniga ikkita Xalqaro Pakt ishlab chiqildi: iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Pakt hamda Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Pakt. Bundan tashqari, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktga Fakultativ protokol ham qo'shimcha ravishda ishlab chiqilib, unda alohida shaxslarning Paktga ifodalangan huquqlarining buzilishiga doir xabarlari ko'rib chiqilishi o'z ifodasini topishi zarurligi qayd etildi.

Hozirgi kunda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar jahonning turli mamlakatlari huquqiy tizimida muhim o'rin egallaydi. Bunday huquqlarga Birlashgan Millatlar Tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlarning faoliyatlarida katta e'tibor berilmoqda.

XVIII–XIX asrlarda qabul qilingan qonunchilik aktlari va konstitutsiyalarida fuqarolik va siyosiy huquqlar ko'rsatib o'tilgan edi. O'sha davrlarda iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarga siyosiy va fuqarolik huquqlarining rivojlanishida yordamchi huquqlar sifatida qaralar edi.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida mehnat munosabatlarini yo'lga solish to'g'risidagi birinchi Xalqaro bitim qabul qilindi. Shu bilan bu yalpi huquqlarni xalqaro maydonda tartibga solib turishga asos solindi.

Versal tinchlik shartnomasining bir qismi bo'lgan Xalqaro Mehnat Tashkilotining nizomida mehnatga tovar yoki savdo quroli deb qararaslik; ittifoqlar huquqini ta'minlamoq; hayot darajasiga yetarli bo'lgan oylik maosh to'lash; 8 soatli ish kuni yoki 48 soatli ish haftasini va yana haftasiga eng kamida 24 soat dam olishni tashkil etish; bolalar mehnatini bekor qilish va yoshlarning o'qishini davom ettirish hamda jismoniy rivojlanishlarini ta'minlashga imkon beradigan darajada mehnatni cheklash; har bir kishi uchun uning

jinsiga bogʻliq boʻlmagan teng ish haqi olish tamoyilini hayotga joriy etish; barcha mehnatkashlar uchun adolatli mehnat sharoitlarini taʼminlash singari BMT Ligasining hamma aʼzolari intilishlari zarur boʻlgan usullar va tamoyillar oʻz ifodasini topishi qayd etilgan.

BMT Nizomining qabul qilinishi bilan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarning xalqaro huquq reglamentatsiyasida sifat jihatdan yangi bosqich boshlandi. Nizomniig «Xalqaro iqtisodiy va ijtimoiy hamkorlik» moddasida Tashkilotning eng muhim maqsadlaridan biri «hayot darajasini oshirishga, aholining toʻla bandligiga, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarning rivojlanishi va taraqqiyotiga, iqtisodiy, ijtimoiy, sogʻliqni saqlash va yana shularga oʻxshash xalqaro muammolarni hal etishda xalqaro madaniyat va maʼrifat hamkorligiga koʻmak berishdir», degan qoida yozib qoʻyildi.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar roʻyxati Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar toʻgʻrisidagi Paktda va boshqa koʻplab xalqaro hujjatlarda oʻzining chuqur va aniq ifodasini topgan.

BMTning inson huquqlarini tahqirlash toʻgʻrisidagi tadqiqotlarida qayd qilinadiki, har bir alohida shaxs iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarning keng koʻlami sharoitidagina siyosiy huquqlardan foydalanishi mumkin. Insonning har tomonlama rivojlanishiga iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bilan birgalikda fuqarolik va siyosiy huquqlar taʼsir qiladi. Inson huquqlari toʻgʻrisidagi Paktlarning Muqaddimasida qayd qilinganidek ozod inson shaxsi idealiga fuqarolar haqiqiy iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquqlardan foydalanish imkoniyatiga ega boʻlgandagina erishiladi.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar toʻgʻrisidagi Xalqaro Pakt har bir insonning oʻz taqdirini oʻzi belgilashi; uning bir joydan boshqa joyga erkin koʻchib oʻtishi; qonun oldida tenglik; eʼtiqod va oʻz fikrini ifodalash erkinligi, shuningdek, ozchilikning huquqlari singari huquqlarni oʻzida batafsil ifoda qiladi. U insonni yashashdan mahrum etish; qiynoqqa solish; insonning qadr-qimmatini tahqirlash yoki uni jazolash; majburiy mehnatga jalb etish, qonunsiz qamoqqa mahkum qilish; irqiy yoki diniy kamsitishni targʻib qilish va boshqa shular singari zoʻrlilik va kamsitishni oʻzida ifoda qiluvchi harakatlarni taqiqlaydi. Siyosiy huquqlar hamjamiyat aʼzolarining teng, daxlsiz va qonun tomonidan muhofaza qilinishi kerak boʻlgan huquqlari hisoblanadi.

«Siyosiy huquqlar» tushunchasining mazmuni Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining 21-moddasida har bir inson oʻzining

davlatni boshqarishda bevosita yoki o'zi saylagan vakillar orqali ishtirok etish huquqi, o'z mamlakatida davlat xizmatiga kirishda teng huquqqa ega bo'lishi, bunda yalpi va teng saylov huquqidan foydalanishi, erkin saylovning ta'minlanishi singari huquqlarga ega ekanligi qayd etilgan.

Fuqaro tomonidan siyosiy huquqlarning amalga oshirilishi uning jamiyat hayotida ishtirok etishini bildiradi. Bu tushunchaning mazmuni, o'z navbatida, fuqaroning davlat boshqaruvida va ijtimoiy faoliyatning boshqa tashkiliy shakllarida ishtirok etishi tarzida ifodalangani.

Mamlakatni boshqarishda ishtirok etish, odatda, saylov huquqini amalga oshirish va turli darajadagi saylov lavozimlarini egallash huquqiga erishish tarzida talqin qilinadi. Ijtimoiy ishlarda qatnashish esa jamiyat hayotini yaxshilashga qaratilgan harakatlar sifatida e'tirof etiladi.

Siyosiy huquqlar tushunchasi BMT Bosh Assambleyasining boshqa hujjati – 1952-yilda qabul qilingan Xotin-qizlarning siyosiy huquqlari to'g'risidagi konvensiyada o'z ifodasini topdi. Bu hujjatda siyosiy huquqlar: xotin-qizlarning saylovlarda ovoz berish huquqi (faol saylov huquqi), saylanish huquqi (passiv saylov huquqi), ijtimoiy-davlat xizmatida har qanday lavozimlarga ega bo'lish yoki milliy qonunlar tomonidan tasdiqlangan ijtimoiy-davlat vazifalarini bajarish huquqi tushuniladi.

1965-yilda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan irqiy kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi xalqaro bitimda siyosiy huquqlar tushunchasi fuqarolarning saylovlarda qatnashishi – umumiy va teng ovoz berishi hamda o'zining nomzodini ko'rsatish huquqi sifatida qaraladi. Unda davlat ishlariga rahbarlik qilish va davlat boshqaruvida ishtirok etish asosiy siyosiy huquqlar sifatida e'tirof etiladi.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktda ko'rilgan fuqarolik va siyosiy huquqlar ko'pchilik davlatlarning hujjatlarida qayd qilingan. Vazifa bu huquqlarni qaytadan takrorlash emas, balki ularga amal qilishni ta'minlash bo'yicha davlatlarga huquqiy majburiyatlar beradigan xalqaro-huquqiy me'yorlarni turli shartnomalarda bayon qilib berishdan iborat. Shuningdek, Paktda inson huquqlari va erkinliklaridan foydalanish davlat xavfsizligi va ijtimoiy tartiblarga zarar keltirish hisobidan bo'lmasligi qayd qilingan.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Paktda uning qoidalarini bajarish maqsadida qo'llaniladigan hamda davlatlar tomoni-

dan Paktdagi qoidalarga amal qilishga doir chora-tadbirlar ko'rishni nazarda tutgan inson huquqlari bo'yicha Qo'mita tuzish ko'zda tutilgan. Bu qo'mita Paktda qayd etilgan huquq va erkinliklarni hayotga joriy etish vazifasini bajarishi lozim.

Paktning 2-moddasida unda qatnashuvchi davlatlarning majburiyatlari belgilab berilgan. Shu moddaning 1-bandida, jumladan, shunday deyilgan: «Mazkur Paktda ishtirok etuvchi har bir davlat biror bir ayrimachiliksiz, irqi, terisining rangi, jinsi, tili, siyosiy yoki diniy e'tiqodi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, moddiy ahvoli, tug'ilish holati yoki boshqa holatlaridan qat'i nazar, o'z hududida va o'zining yurisdiksiyasida bo'lgan shaxslarga ushbu Paktda tan olingan huquqlarni hurmat qilish va ta'minlash majburiyatini oladi».

Har bir davlat Paktda e'tirof qilingan huquq va erkinliklarni mamlakatning har bir fuqarosi uchun ta'minlashi, uni samarali himoya qilishi zarur. Bunday huquq sudlar, ma'muriy va huquqiy idoralar tomonidan himoya qilinishi lozim.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson huquqlarini himoya qiluvchi xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlar va ularning tasnifi.
2. Xalqaro Paktlarning inson huquqlarini himoyalashda tutgan o'rni xususida nimalarni bilasiz?
3. Inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha ishlab chiqilgan va qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlarga misollar keltiring.
4. «Xalqaro huquqning umume'tirof normalari – mamlakatimiz qonunlari uchun manba sifatida» mavzusida erkin (yozma) bayon qiling.

11-mavzu. INSON HUQUQLARI TO'G'RISIDAGI PAKTLARNING HUQUQIY MOHIYATI VA MAZMUNI

Reja

1. Inson huquqlari to'g'risidagi paktlarning huquqiy mohiyati va mazmuni.
2. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo'yicha Paktning qatnashchilari va unda e'tirof etilgan huquqlar.
3. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning moddalarida insonning yashash huquqining himoyalaniishi.
4. Fakultativ Protokollariga o'lim jazosidan voz kechish to'g'risidagi qo'shimchalarning kiritilishi.

Davlatlarning har ikkala Paktida mavjud bo'lgan huquq va erkinliklarga munosabatlari turlichadir. Agar Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo'yicha Paktning qatnashchilari unda e'tirof etilgan huquqlarni asta-sekinlik bilan to'la bajarish majburiyatini olishgan bo'lsa, Fuqarolik va siyosiy huquqlar bo'yicha Paktida qatnashuvchi davlatlar esa undagi barcha huquqlarni hurmat qilish va ta'minlash majburiyatini olishgan.

Har ikkala Paktning Muqaddimasi, 1, 3 va 5-moddalari aynan bir xildir. Har bir Paktning Muqaddimasida BMT Nizomiga muvofiq ravishda davlatlarning majburiyatlari qayd etilgan. Unga ko'ra, har bir inson bu huquqlarga rioya qilishi va har bir davlat inson huquqlarini himoya qilishga doir amalga oshiriladigan ijobiy tadbirlarni rag'batlantirib turishi zarur. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasiga muvofiq insonning siyosiy erkinliklardan samarali foydalanish, uning qo'rquv va muhtojlikdan himoyalaniishi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlardan hamda fuqarolik va siyosiy huquqlardan qanchalik foydalanishiga bog'liqdir.

Har ikkala Paktning 1-moddasida xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi e'tirof etilgan bo'lib, davlatlar bu huquqni amalga oshirishni rag'batlantirishi va hurmat qilishi zarurligi qayd qilingan. Har ikkala Paktida aytiladiki, «barcha xalqlar o'z taqdirini o'zlari belgilash huquqiga egadirlar. Ana shu huquq tufayli ular o'z siyosiy

maqomlarini o'z erklari bilan belgilaydilar hamda o'zlarining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotlarini ta'minlaydilar».

Har ikkala Paktning 3-moddasida ishtirokchi davlatlar insonga berilgan barcha huquqlardan erkaklar va ayollarga teng huquqni ta'minlash majburiyatini oladilar. Har ikkala Paktning 5-moddasida biron-bir davlat, guruh yoki alohida shaxs Paktga e'tirof etilgan har qanday huquq yoki erkinliklarni cheklashga qaratilgan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi bor deb qarashi va buni targ'ib qilishi mumkin emasligi hamda insonning huquqlari biror bir tarzda cheklanishi yoki kamsitilishiga yo'l qo'yilmasligi ta'kidlanadi.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning 6–15-moddalarida mehnat qilish huquqi (6-modda), adolatli va qulay mehnat sharoiti (7-modda), kasaba uyushmalari tuzish va unga kirish (8-modda), ijtimoiy ta'minot huquqi (9-modda), oilalik, onalik, bolalik va o'smirlikni keng himoya qilish va yordam berish huquqi (10-modda), yetarli hayotiy darajaga ega bo'lish huquqi (11-modda), jismoniy va ruhiy sog'lomlikning eng yuqori darajasiga erishish va ma'lumot olish huquqi (12–13-moddalar), madaniy hayotda ishtirok etish huquqi (15-modda) va boshqa huquqlar qayd etilgan.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning 6–27-moddalarida insonning yashash huquqi himoyalaniishi nazarda tutiladi. Bu moddalarda hech kim azob-uqubatga solinmasligi yoki zolimlik bilan, insonlikka isnod bir tarzda yoki uning qadr-qimmatini xo'rlab muomala qilinmasligi yoki jazoga mustahiq etilmasligi kerak (7-modda); hech kim qullikda saqlanishi mumkin emas; qulchilik va qul savdosi, bular qanday shaklda bo'lmasin taqiqlanadi; hech kim majburiy yoki shart bo'lgan mehnatga majbur qilinishi mumkin emas (8-modda); hech kim o'zboshimchalik bilan qamoqqa olinishi yoki hibsdan saqlanishi mumkin emas (9-modda); ozodlikdan mahrum etilgan barcha shaxslarga insonlarcha muomalada bo'lish kerak (10-modda); hech kim biror shartnoma majburiyatini bajarishga qodir bo'lmagan asosdagina ozodlikdan mahrum etilishi mumkin emas (11-modda); har bir odam davlat hududida erkin ko'chib yurish va yashash joyini erkin tanlash huquqiga egadir (12-modda).

Ushbu Paktga ishtirok etayotgan biron bir davlatning hududida qonuniy tarzda turgan chet ellik shaxs qonunga binoan chiqarilgan qarorni ijro etibgina chiqarib yuborilishi mumkin (13-modda).

Uning moddalarida barcha shaxslar sudlar va tribunallar oldida tengdirlar, jinoyat va fuqarolik jarayonlarida kafolatga egadirlar, deb

e'tirof etilgan (14-modda); shuningdek, jinoyat sodir etilgan paytda qo'llanishi lozim bo'lgandan ko'ra og'irroq jazo tayinlanishi mumkin emas (15-modda); qayerda turishidan qat'i nazar, har bir inson o'zining huquq subyekti ekanligini tan olinishi huquqiga egadir (16-modda); hech kimning shaxsiy va oilaviy hayotiga o'zboshimchalik bilan yoki g'ayriqonuniy tarzda aralashish, uy-joy daxlsizligi yoki maktublari sirining daxlsizligiga o'zboshimchalik bilan yoki g'ayriqonuniy tusda, yo uning or-nomusi va sha'niga g'ayriqonuniy tusda tajovuz qilish mumkin emas (17-modda).

Bundan tashqari, Paktning moddalarida qayd etilishcha, har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi huquqiga egadir (18-modda); har bir inson bemalol o'z fikrida sobit bo'lish huquqiga egadir (19-modda); urushni har qanday yo'sinda targ'ib etish qonun yo'li bilan taqiqlab qo'yilishi kerak; dushmanlik, zo'raonlik, gij-gijlash, milliy, diniy yoki irqiy g'animlikni yoqlab qilinadigan har qanday yo'sindagi harakat qonun yo'li bilan taqiqlab qo'yilishi kerak (20-modda); ular osoyishta yig'ilishlar o'tkazish (21-modda) va uyushmalar tuzish erkinligini e'tirof etadi (22-modda). Ular nikoh yoshiga yetgan erkaklar va ayollarning nikohdan o'tish huquqi va oila qurish huquqi, nikohda bo'lgan davrda va nikoh bekor qilinayotganida er-xotinlarning huquq va majburiyatlari tengligini e'tirof etadi (23-modda); ular bolalar huquqini muhofaza qilish tadbirlarini belgilaydi (24-modda) va o'z mamlakatining davlat ishlarini yuritishda qatnashishdan iborat har bir fuqaroning huquqini nazarda tutadi (25-modda). Ular barcha odamlar qonun oldida tengdirlar va sira kamsitishsiz qonun tomonidan bab-baravar himoya qilinishi tadbirlarini nazarda tutadi (26-modda). Va nihoyat, 28-moddada inson huquqlari bo'yicha Komitet tuzish ko'zda tutilgan. Bu Komitet Paktida in'om etilgan huquqlarni hayotga tatbiq etadi.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Paktida qatnashuvchi davlatlar huquqdan foydalanishda cheklashlar o'rnatishi mumkin. Cheklashlar shu davlatning qonunida belgilanib, ular umumiy farovonlik maqsadlariga va mamlakatda amalda bo'lgan tartib-qoidalar tabiatiga mos bo'lishi shart.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Paktida, ayniqsa, qattiq talablar belgilangan: faqat favqulodda holat rasmiy e'lon qilingandagina ishtirok etuvchi davlatlar o'z majburiyatlaridan chekinishlari mumkin. Shundagina qabul qilingan tadbirlar ma'lum individlar guruhiga nisbatan kamsitish bo'lmaydi. Cheklashlarning Paktida alohida qayd etilgan huquqlarga ta'siri bo'lishi mumkin emas. Bular:

yashash huquqiga ega bo'lish, qiynashni taqiq etish, qulchilik, majburiy mehnat va hokazo.

Qabul qilingan cheklashlarda ishtirok etuvchi davlatlar BMTning Bosh Kotibi orqali Paktda qatnashuvchi boshqa a'zolarini xabardor qilishi lozim. Paktda qayd etilgan bir xil huquqlardan foydalanishda davlat cheklash o'rnatishi mumkin. Bu cheklashlar qonunda o'z ifodasini topishi shart. Ular davlat xavfsizligini va ijtimoiy tartibini, aholining sog'lig'i yoki axloqiy udumlarini, ularning huquq va erk-larini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, Paktda qabul qilingan boshqa huquqlarga mos bo'ladi.

Har bir Paktda unda ko'rsatilgan me'yor va tamoyillarni amalga oshirishga qaratilgan bir qancha qonun-qoidalar keltirilgan.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktga muvofiq unda qatnashuvchi har bir davlat BMT Bosh Ko-tibiga Paktda e'tirof etilgan huquqlarni amalga oshirishda erishilgan yutuqlar va tadbirlar to'g'risida ma'ruza berib turishni o'z zimmasiga oladi.

Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashning ko'rsatmalariga asosan dastur-larga muvofiq ma'ruzalar bosqichma-bosqich berib turilishi kerak. Bosh Kotib ma'ruzalarni kengashga va manfaatdor bo'lgan ixtisos-lashtirilgan muassasalarga yuborib turadi. Kengash o'z navbatida shu muassasalardan kelgan ma'ruzalarni qabul qilib oladi.

Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (IIK) vaqti-vaqti bilan Bosh Assambleyaga umumiy tUSDagi tavsiyanomalar bilan va mazkur Paktda ishtirok etayotgan davlatlardan va ixtisoslashtirilgan muassasalardan olingan ma'lumotlarning bayoni to'g'risida ma'ruzalar taqdim etishi mumkin. IIK BMTning boshqa organlari ularning yordamchi organ-lari hamda texnikaviy yordam berish bilan mashg'ul bo'lgan va ix-tisoslashtirilgan tashkilotlar diqqat-e'tiborini mazkur Paktning ush-bu qismida eslatib o'tilayotgan ma'ruzalar munosabati bilan paydo bo'layotgan har qanday masalalarga qaratishi mumkinki, bu ana shu organlar tomonidan o'z vakolatlari doirasida ushbu Paktning tadrijiy yo'sinda amalga oshirishga yordam berishi mumkin bo'lgan xalqaro tadbirlarning nechog'lik maqsadga muvofiqligi xususida qarorlar chiqarishda foydali bo'lishi mumkin (22-modda).

Pakt IIKga ma'ruzalar tayyorlash munosabati bilan uning zim-masiga yana bitta muhim vakolotni yuklagan: bu inson huquqlari Komissiyasiga umumiy takliflar yoki axborotlar berib turish vakola-tidir (19-modda).

IIK Pakt bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish yuzasidan 1988-

yilda qabul qilgan qarori asosida dastur ta'sis etgan. Bu dasturga binoan ishtirok etuvchi davlatlar bosqichma-bosqich ikki yilda bir marta o'z ma'ruzalarini yuborib turishi ko'zda tutilgan.

Hozirgi vaqtda har bir ishtirok etuvchi davlat o'zining dastlabki ma'ruzasini Pakt ratifikatsiya qilingan kundan boshlab ikki yil davomida tavsiya etishi mumkin.

1978-yilda Paktga ishtirok etuvchi davlatlar tomonidan taqdim etiladigan ma'ruzalarni ko'rib chiqadigan va sessiyalar tarzida ishlaydigan 15 kishidan iborat ishchi guruhi tuzilgan. Bu ishchi guruhi tarkibiga Kengash a'zolari bo'lgan davlatlarning vakillari kiradi. Ular ayni paytda Paktga qatnashuvchi davlatlar ham hisoblanadi. 1982-yildan boshlab, IIK rasi tomonidan tayinlanadigan ishchi guruh Inson huquqlari bo'yicha hukumat ekspertlari tashkiloti tomonidan saylanadigan bo'ldi.

1985-yilda IIK bu ishchi guruhni 18 ekspert-a'zoldan iborat iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo'yicha Komitetga o'zgartirdi. Ular inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha katta obro'ga ega bo'lganlar. Ular Komitetda shaxsan qatnashadilar.

Mazkur Komitet Pakt bo'yicha vujudga keladigan masalalar to'g'risidagi mulohazalarni izhor etadi. Bu mulohazalarda dunyoning turli mintaqalarida joylashgan davlatlarda har xil ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, siyosiy va huquqiy ma'ruzalarni ko'rib chiqish jarayonida to'plangan amaliy tajribalar hisobga olinadi. Uning maqsadi ishtirok etuvchi davlatlarga Pakt nizomi asosida yordam ko'rsatish, shu bilan birga, ma'ruzalarni taqdim etish marosimlarini o'tkazish bo'yicha takliflar berib turishdan iborat. Komitet beradigan fikr-mulohazalar iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlardan to'la foydalanish imkonini yaratishda ishtirok etuvchi davlatlar, BMTning xalqaro tashkilotlari va ixtisoslashgan muassasalari tomonidan qabul qilinishini ko'zda tutadi.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktga, shuningdek, ma'ruzalar taqdim qilishda uning me'yorlarini bajarishdagi xalqaro usullardan kelib chiqishni nazarda tutadi.

Paktga binoan ma'ruzalar inson huquqlari bo'yicha 18 ta ekspert-davlatdan iborat Paktga ishtirok etuvchi davlatlar tomonidan ta'sis etilgan maxsus Komitetda ko'rib chiqiladi. Bu Komitetga nomzodlar ishtirok etuvchi davlatlar tomonidan taklif etiladi va saylanadi.

Komitet zimmasiga Paktga ishtirok etuvchi davlatlar tomonidan qabul qilingan tadbirlar to'g'risidagi ma'ruzalarni o'rganib chiqish, unda e'tirof etilgan huquqlarni hayotga joriy etish maj-

buriyati yuklatilgan. Pakt nizomini qo'llanishda qatnashuvchi davlatlar o'rtasida kelishmovchiliklar paydo bo'lsa ularni hal qilish, zaruriyat paydo bo'lganda maxsus kelishtiruvchi komissiyalarni tuzish ko'zda tutilgan.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Pakt nizomi asosida inson huquqlari Komitetiga katta vazifalar yuklatilgan. Shunga asosan Komitet Paktda qayd etilgan huquqlar buzilishi to'g'risidagi axborotlarini olishi va ko'rib chiqishi mumkin.

Fakultativ Protokolning birinchi moddasiga binoan paktida ishtirokchi davlatlar Protokolning qatnashuvchilari bo'lib, ular inson huquqlari to'g'risidagi Komitet vakolatini tan oladi. Protokolda ishtirok etuvchi davlatda inson huquqlari buzilishi hollari ro'y bersa, u Komitetga olti oy ichida yozma tushuntirish xati yuborishi kerak. Komitet o'zining yopiq majlislarida alohida shaxslardan hamda manfaatdor davlatlardan kelgan yozma axborotlarni ko'rib, o'z mulohazasini ishlab chiqadi va uni alohida shaxslarga, davlatlarga yuboradi. Bu sohada qilingan ishlar bo'yicha qisqartirilgan axborot har yili Bosh Assambleyaga Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash ma'ruzasi orqali yuboriladi.

1989-yil 20-noyabrda BMT Bosh Assambleyasi fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida ikkinchi Fakultativ Protokolni qabul qildi. Unda o'lim jazosidan voz kechish ko'zda tutilgan. Protokol 1991-yil iyul oyidan kuchga kirdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Inson huquqlari to'g'risidagi paktlar va ularning huquqiy mazmuni.
2. Xalqaro Paktlarning qatnashchilari va unda e'tirof etilgan ijtimoiy, madaniy va siyosiy huquqlar.
3. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning moddalarida insonning yashash huquqining himoyalaniishi.
4. Fakultativ Protokollarga o'lim jazosidan voz kechish to'g'risidagi qo'shimchalarning kiritilishi.

12-mavzu. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLARINING SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIK LARI

Reja

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – eng oliy yuridik kuchga ega bo‘lgan asosiy qonun sifatida.
2. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining shaxsiy huquq va erkinliklari.
3. Yashash huquqi – insonning ajralmas va uzviy huquqi sifatida.
4. O‘zbekiston Respublikasida inson huquq va erkinliklarining kafolatlari.

Inson jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarida davlat qonunlarida mustahkamlangan o‘z huquqi, erkinligi va burchlarini amalga oshirish bilan qatnashadi. Jamiyat va davlat insonning huquqi va erkinligi, uning sha’ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida e’tirof etadi. Inson huquqi va erkinligi doirasini kengaytirish, shuningdek, inson huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro-huquqiy hujjatlarni hisobga olish O‘zbekiston Respublikasining 1992-yilgi Konstitutsiyasiga ham xosdir. Xalqaro hamjamiyatning to‘la huquqli a‘zosi bo‘lgan O‘zbekistonning qonunchiligi ham xalqaro huquq talablariga muvofiq bo‘lishi kerak. Bunday talablar Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi, Fuqarolik huquqlari va siyosiy huquqlari to‘g‘risidagi Xalqaro Pakt, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquq to‘g‘risidagi Xalqaro Pakt, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining hujjatlarida, turli xalqaro shartnomalarda o‘z ifodasini topgan. Bu standartlarning ko‘pchiligiga jahonning barcha davlatlari uchun majburiy hisoblangan va umume’tirof etilgan xalqaro huquq tamoyillari va me’yorlari sifatida qaraladi. Xalqaro huquq tamoyillari va me’yorlarida mustahkamlangan hamda umume’tirof etilgan insonning huquq va erkinliklari ayrim davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumiga, uning rivojlanish darajasiga, tarixiy va boshqa xususiyatlariga bog‘liq emas. Ular mamlakat Konstitutsiyasi hamda milliy qonunchilik orqali kafollanishi kerak. Davlat inson huquqlari bo‘yicha xalqaro huquq me’yorlarini e’tirof etish bilan birga, faqat xalqaro hamjamiyat

oldida emas, balki o'z fuqarolari oldida ham muayyan majburiyatlar oladi.

Ma'lumki, xalqaro huquq me'yorlarida mustahkamlangan inson huquqlari va erkinliklari ko'lami davlatga bog'liq bo'lmasa-da, lekin bu xalqaro standartlar har bir davlatning konstitutsiyasi, boshqa huquqiy hujjatlari yordamida amalga oshiriladi. Huquq va erkinliklarni ta'minlash tartibi har davlat tomonidan mamlakatning o'ziga xos huquqiy xususiyatlari hamda an'analari hisobga olingan holda belgilanadi.

Respublikamizning Konstitutsiyasi insonga keng ko'lamdagi huquq va erkinliklar berishi bilan birga unga ma'lum majburiyatlar ham yuklaydi. Asosiy konstitutsiyaviy huquq, erkinlik va burchlar inson hayoti va faoliyatining barcha muhim sohalarini qamrab oladi. Lekin tabiiyki, uning boshqa xildagi huquq, erkinlik va majburiyatlarini batamom qamrab olmaydi, binobarin, bu yerda gap faqat asosiylari to'g'risida boradi.

O'zbekiston Respublikasining Asosiy Qonuni insonning asosiy huquqlari va erkinliklarini tartibga solishda ijtimoiy adolat, fuqarolarning umumiy tengligi, fuqaro va davlatning o'zaro javobgarligi g'oyasiga asoslanadi. U fuqarolarning huquq va erkinliklari daxlsizligini, insonni sud orqali himoyalanih huquqini qayd etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan asosiy huquq va erkinliklar har bir insonga, har bir fuqaroga taalluqli bo'lib, barcha uchun teng va barobardir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Muqaddimasida inson huquqlariga sodiqlik tantanali ravishda e'lon qilingan, unda hozirgi zamon konstitutsiyalariga xos bo'lgan umumiy yo'nalishlar aks etgan, insonning shaxsiy huquq va erkinliklari birinchi o'ringa qo'yilgan, unda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar, ularning kafolati hamda fuqarolarning burchlari mustahkamlangan.

O'zbekistonning avvalgi Konstitutsiyalarida fuqarolarning huquq va erkinliklari asosini ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar tashkil etgan bo'lib, unda huquq va erkinliklarning burchlar bilan uzviy bog'liqligi to'g'risidagi g'oya singdirilgan edi. O'zbekistonning hozirgi Konstitutsiyasida esa fuqarolarning huquq, erkinlik va burchlari xalqaro huquq tomonidan e'tirof qilingan umumiy tamoyillarga asoslanadi.

Fuqarolar burchlarini Konstitutsiyaning alohida bobida berilishi, huquq va burchlarning o'zaro aloqasidan qat'i nazar, inson huquqlari va erkinliklari ta'minlanishi lozimligidan dalolat beradi. Inson, uning hayoti, sog'ligi, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari

Konstitutsiyada oliy qadriyat deb tan olinadi. Binobarin, Konstitutsiya inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlanishini birinchi o'ringa qo'yadi, shaxsning ma'muriy-buyruqbozlik tizimining bir muruvvati, belgilangan maqsadga erishishning oddiygina bir vositasi deb hisoblamaydi.

Shunday qilib, Konstitutsiya alohida kishilar uchun ham, davlat va jamiyat uchun ham hayotiy zarur hamda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan huquq va erkinliklarni o'zida mujassamlashtirgan. Ular erkin shaxsga xos bo'lgan g'urur va qadr-qimmatni, o'zi yashab turgan jamiyat qurilishi va uni boshqarishga oid masalalarni hal etishda, hayotiy moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda zarur bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlarni yaratishda qatnashish huquqini ta'minlash uchun nihoyatda zarur.

Konstitutsiyada ifodalangan huquqlarni amalda qo'llanishi har qanday demokratik va huquqiy davlat tomonidan e'lon qilingan qoidalarning hayotga tatbiq etilishida o'z ifodasini topadi. Umuman, davlat, jamiyatning hayotiyligi odamlar turmushining barcha sohalarida, chunonchi siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sohalardagi faoliyatlarda o'z ifodasini topadi. Xususan, erkin mehnat qilish, erkin tadbirkorlik bilan shug'ullanish huquqini ta'minlamasdan, jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotini tasavvur etish mumkin emas, shuningdek, fuqarolarning saylov huquqini amalga oshirmasdan esa jamiyatni demokratik asosda boshqarish tizimini yuzaga keltirib bo'lmaydi. Shu sababli, huquq va erkinliklar davlat tomonidan tan olinibgina qolmay, ular davlat faoliyatining muhim sharti sifatida muhofaza etiladi.

Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklar shaxsning huquqiy maqomi asosini tashkil etib, boshqa huquq sohalari bilan konkretlashtiriladi. Masalan, mehnat faoliyatiga doir barcha huquqlar va imtiyozlar mehnat qilish huquqi haqidagi konstitutsiyaviy qoidalardan, fuqarolarning sog'lig'ini saqlash sohasidagi huquqlari shu masalaga oid qoidalardan kelib chiqadi.

Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklar har bir shaxs va O'zbekistonning har bir fuqarosi uchun taalluqlidir. Asosiy huquq, erkinlik va burchlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular hech bir istisnosiz har bir kishi yoki har bir fuqaro uchun teng va birdir. Davlat u yoki bu asosiy huquqni tan olishida ularni hamma tomondan amalga oshirish imkoniyatining huquqiy zaminini yaratadi.

O'zbekiston fuqarolarining asosiy huquq va erkinliklari boshqa huquq va burchlari paydo bo'lishi asoslaridan birmuncha farq qiladi.

Bunday yagona asos shaxs fuqaroligining mavjud bo'lishidir. Ular huquqning subyekti bo'lgan har qanday fuqaroga tegishli huquqiy layoqatni amalga oshirish bilan bog'liq emas, balki asosiy huquq va burchlar shaxsning davlat bilan, uning fuqarosi sifatidagi maqomi bilan bog'liq.

Inson va fuqaroning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari uning dunyoga kelishi bilanoq yuzaga kelib (ba'zi hollarda fuqarolik darkor), ular davlat tomonidan himoya qilinadi hamda shaxsning huquqiy holatini belgilaydi.

«Huquq» va «erkinlik» tushunchalari o'rtasidagi farq ma'lum ma'noda shartlidir. Erkinlik tushunchasi shaxsning mustaqilligi, uning ichki dunyosiga tashqaridan ta'sir ko'rsatilishidan muhofaza etilishi (vijdon, dinga e'tiqod qilish, fikr yuritish erkinligi, badiiy, ilmiy, texnik va boshqa ijod turlarining erkinligi kabilar) bilan ma'lum darajada bog'liqdir. «Huquq» tushunchasi esa ko'p darajada davlat tomonidan ro'yobga chiqariladigan harakat, ko'rsatiladigan xizmat yoki shaxsning ma'lum ijtimoiy-siyosiy, xo'jalik tizimida ishtirok etishga haqli ekanligini bildiradi.

Konstitutsiyaning shaxs yoki fuqaroning huquq va erkinliklari haqidagi bobi aniq huquq va erkinliklarga bag'ishlangan bo'lib, undagi moddalar mantiqiy tizimni tashkil etadi. Bular huquq va erkinliklarning, shaxs va fuqarolar turmush darajalarining o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etadi. Mana shu belgilarga asoslanib konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarni uch guruhga:

a) shaxsiy; b) siyosiy; v) ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarga bo'lish mumkin.

Yangi Konstitutsiyada inson huquqlari va erkinliklari yangi tamoyil-larga asoslangan holda quyidagi tartibda joylashtirilgan: dastlab shaxsiy, keyin siyosiy, ulardan so'ng esa ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar ko'rsatilgan. Bunday tartib 1948-yilda qabul qilingan Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasiga mos keladi.

SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIKAR

Shaxsiy huquq va erkinliklar inson erkinligining asosiy jabhalarini qamrab oladi, kishining jamiyatdagi turmushi, yashash va faoliyat ko'rsatish asoslarini ifodalaydi, uning shaxsiy hayotini, xususiy erkinliklarini turli xildagi aralashuvlardan himoya qiladi. Ushbu turga kiruvchi subyektiv huquq va erkinliklarning muhim farqi shundaki, ular kishining individual hayotiy ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ularning o'zlari tomonidan mustaqil amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining shaxsiy huquq va erkinliklarga bag‘ishlangan 7-bobi 8 modddan iborat bo‘lib, ularda quyidagi huquq va erkinliklar ifoda etiladi:

- yashash huquqi (24-modda);
- erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi (25-modda);
- aybsizlik prezumpsiyasi (26-modda);
- shaxsiy hayotga aralashishdan himoyalaniish va turar joyi daxlsizligi huquqi (27-modda);
- bir joydan ikkinchi joyga ko‘chish huquqi (28-modda);
- fikrlash, so‘z va e‘tiqod erkinligi huquqi (29-modda);
- fuqarolarning o‘z huquq va manfaatlariga daxldor bo‘lgan hujjatlar bilan tanishib chiqish huquqi (30-modda);
- vijdon erkinligi huquqi (31-modda).

Shaxsiy huquq va erkinliklar guruhining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ular o‘z mohiyati bilan inson, ya’ni har bir shaxsning huquqlari hisoblanib, ularning qaysi davlatning fuqaroligiga mansub ekanligi bilan bog‘liq bo‘lmaydi;
- shaxsning mazkur huquqlari daxlsizdir va har bir shaxs ularga tug‘ilishi bilanoq ega bo‘ladi.

Jamiyatning insonparvarligi, eng avvalo, uning shaxsiy huquq va erkinliklarni ta’minlab berishida namoyon bo‘ladi. Aynan shunday huquq va erkinliklarning eng muhimi shaxsning yashash huquqi bo‘lib, bu oliy qadriyatni Konstitutsiya yuridik jihatdan mustahkamlaydi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida inson shaxsi-ning qadr-qimmati (muqaddima) va har bir kishining yashash huquqi (3-modda) e‘lon qilingan. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi Xalqaro Paktda bu huquqning daxlsizligi, uning qonun bilan himoya qilinishi va o‘zboshimchalik bilan yashash huquqidan mahrum etish mumkin emasligiga e‘tibor qaratilgan (6-modda). O‘zbekiston Konstitutsiyasining 24-moddasida ana shu qoidalar o‘z ifodasini topgan.

Konstitutsiyada yashash huquqi ilk bor mustahkamlangan. Insonning tabiiy huquqi (yashash huquqi) va uni himoya qilish davlat hamda barcha jamoat tuzilmalari faol harakatlarining keng doirasini, har bir mavjud inson turmushining xavfsiz ijtimoiy va tabiiy muhitini, turmush sharoitini o‘z ichiga oladi. Mazkur huquqning ana shu jihatlari sog‘liqni saqlash, sog‘lom turmush tarzi, munosib turmush sharoitlari bilan chambarchas bog‘lanib ketadi. Uni amalga oshirish

kafolati davlat zimmasiga bir qator majburiyatlarni yuklaydi. Jumladan, urushlardan, ijtimoiy va milliy nizolarni harbiy yo‘l bilan hal etishdan voz kechish, shaxsga qarshi qaratilgan jinoyatlarga, qonunsiz qurol va ularni tarqatishga qarshi izchil kurash olib borishdagi davlat siyosati shunday omillar jumlasiga kiradi. Zarur tibbiy yordam ko‘rsatish, tez yordam xizmati, giyohvandlikka qarshi kurash kabi tadbirlar ham bu o‘rinda muhim ahamiyatga ega.

Insonning yashash huquqini ta‘minlash, shuningdek, inson yashaydigan tabiiy muhitni saqlash va tiklash bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir.

Bularni ikki guruhga ajratish mumkin: O‘zbekiston Respublikasining barcha fuqarolariga taalluqli umumiy hamda har bir shaxsga daxldor yakka tartibdagi majburiyatlar.

Umumiy majburiyatlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- urushni xalqaro mojarolarni hal etish vositasi deb bilmaslik va unda qatnashmaslik;
- atrof-muhitni himoya qilish;
- o‘lim jazosini favqulodda jazo chorasi deb e‘lon qilish;
- barchaga barobar va malakali tibbiy xizmat ko‘rsatish va boshqalar.

Alohida majburiyatlar esa bir qator aniq holatlarni, ya‘ni inson hayoti va sog‘ligiga tajovuz qiladigan harakatlarni jinoiy harakat deb tan olish hamda ularni amaldagi qonunchilikda shu tarzda qayd qilinishiga daxldordir.

Inson hayoti – qonun tomonidan qo‘riqlanadigan oliy ijtimoiy ahamiyatga molik qadriyatdir. Har bir shaxs yashash huquqiga ega bo‘lib, hech kim uni o‘zboshimchalik bilan yashash huquqidan mahrum etishi mumkin emas. Davlat o‘lim jazosini butunlay bekor etishga harakat qiladi. Bunday jazo shaxsga nisbatan nihoyatda og‘ir bo‘lganligi uchun uni faqat sud hukmiga muvofiq favqulodda holatlarda qo‘llash mumkin. 2008-yil 1-yanvaridan boshlab mamlakatimizda jinoiy jazolash tizimidan o‘lim jazosining bekor qilinganligi respublikada olib borilayotgan huquqiy islohotlarning nechog‘lik insonparvar ekanligidan dalolat beradi.

Insonning shaxsiy huquqlari doirasiga davlat tomonidan shaxsning sha‘nini himoya qilish huquqi ham kiradi. Inson sha‘nini hurmat qilish taraqqiy etgan jamiyatning ajralmas belgisidir. Uni kamситish uchun hech narsa asos bo‘lish mumkin emas.

Davlat muhofaza etayotgan erkinliklar tizimida shaxsning sog‘ligini himoya qilish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu huquq in-

sonning shaxsiy erkinligining har qanday cheklashlardan xoli etishni, o'z xatti-harakatlarini o'zi boshqarishini anglatadi.

Erkinlik va shaxsiy daxlsizliklar qonun bilan kafolatanadi va faqatgina qonunda belgilangan tartibda vakolatli davlat organlari tomonidan cheklanishi mumkin. Bunday organlar qonunga asosan shaxsni hibsga olishi, qamoqda ushlab turishi va ozodlikdan mahrum etishi mumkin. Fuqarolik va siyosiy huquqlar bo'yicha Xalqaro Paktning 9-moddasida ushbu huquq kafolati belgilab berilgan: «Jinoiy ayblov bilan qamalgan yoki ushlangan har bir shaxs zudlik bilan sudya yoki qonun bo'yicha sud hukmronligini amalga oshirish huquqi bo'lgan boshqa mansabdor shaxs huzuriga keltiriladi va ayblanayotgan shaxs oqilona muddatda ishi suda ko'rilishi yoki ozod qilib yuborilishi huquqiga ega».

Taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasida bunday ishlar, odatda, 24–48 soat ichida ko'rib chiqiladi. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq shubha qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxsni qamoqqa olish haqidagi sanksiyani prokuror beradi. Ushlab turish, qamoqda saqlash, ozodlikdan mahrum qilish, ma'muriy, jinoiy-protsessual, jinoiy huquqlarda aniq belgilab qo'yiladi. Qonunchilikda ozodlikni noqonuniy cheklashga qarshi bir qator choralar qo'llaniladi.

Shaxs qadr-qimmatini hurmat qilish me'yorlarining konstitutsiyaga kiritilishi bu me'yorlarga amal qilish har bir mansabdor shaxs va davlat tuzilmalari barcha xodimlarining yuridik burchi ekanligidan dalolatdir. Inson sha'ni va qadr-qimmatini hurmatsizlash insonning shaxs sifatida shakllanishi, uning ijodiy, intellektual qobiliyatlarini namoyon etish yo'lida to'siq bo'lib xizmat qiladi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasida, Fuqarolik va siyosiy huquqdar to'g'risidagi Xalqaro Paktning 14-moddasida hamda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida bayon qilingani kabi, jinoiy ishlarda har qanday ayblanuvchi uning aybi qonunda ko'zda tutilgan tartibda isbotlanmaguncha aybsiz hisoblanadi.

Shunday qilib, Konstitutsiya aybsizlik prezumpsiyasini mustahkamlash bilan kishining asossiz ravishda jinoiy javobgarlikka tortilmasligini kafolatlaydi, ayblanuvchining himoyasi uchun qulay sharoit yaratadi va sudni haqiqatni aniqlashga da'vat etadi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining 5-moddasidagi «Hech kim azob-uqubatga yoki vahshiylarcha, insonlikka isnod keltiradigan yoki qadr-qimmatini xo'rlaydigan muomala va jazoga mustahiq bo'lmasligi kerak», degan fikr Konstitutsiyamizning 26-moddasida ham o'z aksini topgan. Deklaratsiyaning 22-moddasida inson-

ning qadr-qimmatini kamsitishga yo'l qo'ymaydigan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitni yaratish zarurligi ko'zda tutilgan. Insonning qadr-qimmatini kamsitish, qiynash va boshqa shafqatsiz usulda inson bilan muomalada bo'lishni taqiqlash Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning 7-moddasida ko'rsatilgan.

Konstitutsiyada shaxsiy daxlsizlik huquqi uning shaxsiy hayoti daxlsizligi bilan to'ldiriladi. Shaxsiy hayot davlat, fuqarolar tomonidan nazorat qilinmaydigan alohida oilaviy, maishiy, xususiy, intim munosabatlarni ham bildiradi. Qonunda shaxsiy hayot deganda har bir shaxsning faqat o'ziga tegishli bo'lgan yozishma, telefon orqali suhbat, telegraf va boshqa xabarlar, tibbiy, intim ma'lumotlarni oshkor etishi unga ma'naviy zarar yetkazishi mumkin bo'lgan boshqa axborotlar tushuniladi. Shuningdek, Konstitutsiya yuqorida ko'rsatib o'tilgan holatlar bilan birga hech kimning odamlar uyiga kirishi, tintuv yoki tekshiruv o'tkazishi, yozishma yoki telefon orqali suhbatining maxfiylikini buzishga haqqi yo'qligini anglatadi.

Fuqarolarning shaxsiy hayotiga asossiz aralashuv, yozishmalar, telefonda so'zlashuvlar va telegraf xabarlarini oshkor qilganlik uchun javobgarlikning turli shakllari ko'zda tutilgan. Faqat qonunda ko'zda tutilgan ma'lum hollarda, ya'ni jinoiy ishlar ko'rib chiqilayotgan taqdirdagina yozishmalar ushlanib qolinishi va ularni pochta-telegraf muassasalaridan olib qo'yilishi mumkin.

Turar joy daxlsizligi huquqi yuqorida ko'rib o'tilgan erkinlik, shaxsiy daxlsizlik, shaxsiy hayot daxlsizligi huquqlariga mazmunan yaqin. Turar joy deganda xona, hovli, dala-hovli, yer maydoni, mehmonxona, yotoqxona va h.k., ya'ni fuqaroning qonun asosida doimiy yoki vaqtincha turar joyi tushuniladi.

Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining 12-moddasida o'zboshimchalik bilan turar joyga kirish va Fuqarolik hamda siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning 17-moddasida noqonuniy tajovuz qilishga yo'l qo'yib bo'lmasligi qayd qilingan. Bu qoida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida o'z ifodasini topgan bo'lib, hech kim qonunga belgilangan holatdan tashqari, biror kishining xohish-irodasiga qarshi uning uyiga kirish huquqiga ega emasligi aniq ko'rsatilgan. Unda tergov ishlari bo'yicha tintuv dastlabki tergov organlarining prokuror ruxsati bilan asoslangan qarori va guvohlar ishtirokida o'tkazilishi mumkinligi ta'kidlangan.

Umume'tirof etilgan tamoyillar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida respublika hududida erkin harakat qilish, O'zbekiston Respublikasiga kirish va undan chiqib ketish kabi insoi huquqlarining

muhim tomonlari ham qayd qilingan. O'zbekiston fuqarosi respublika hududidan erkin chiqib ketish va erkin qaytib kelish huquqiga ega (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28-moddasi). Bu huquq faqat qonunda belgilangan hollardagina cheklanilishi mumkin.

Erkin fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi umuminsoniy qadriyatlarining asosi hisoblanadi. Bularsiz insonlarning va umuman jamiyatning to'laqonli darajada yashashini tassavur etish mumkii emas. Bu Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining 18- va 19-moddalarida hamda Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Paktning 18- va 19-moddalarida qayd qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida ham o'z ifodasini topgan.

Fikr va so'z erkinligi huquqlari davlat chegaralaridan qat'i nazar og'zaki, yozma yoki matbuot orqali ifodalashning badiiy uslublari yoki o'z xohishi bo'yicha boshqa usullar bilan har qanday ma'lumotni olish va tarqatish huquqlarini o'z ichiga oladi. Bu huquq, avvalo, jamiyat uchun muhim ma'lumotlarni izlash, olish va tarqatishning hozir eng ko'p yoyilgan, oson usuli bo'lgan ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi. Biroq ommaviy axborot vositalari ma'lumotlaridan foydalanish erkinligini suiiste'mol qilishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 30-moddasi barcha davlat idoralari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslar ularning huquq va manfaatlariga daxldor bo'lgan hujjatlashtirilgan ma'lumotlar bilan tanishib chiqish imkoniyatini yaratib berish lozimligini belgilaydi.

Fuqarolarga ularning o'zlari haqidagi ma'lumotlarni olish huquqini amalga oshirish sohasida ikki xil imkoniyat berilishi mumkin. Bular taraqqiy etgan G'arb mamlakatlarining qonunchiligida ham aks etgan xalqaro amaliyot turlari bo'lib, ular qayd etuvchi va e'lon qilingan hujjatlardir. G'arb mamlakatlari qonunchiligida aks etgan xalqaro amaliyot fuqarolarning ular to'g'risidagi ma'lumotni olish huquqini amalga oshirishda asosiy imkoniyatlarining ikkitasidan: biri berilgan ma'lumotlarning tasnifi, maqsadlari va ulardan foydalanish hamda topshirish erkinliklari to'g'risidagi alohida ma'lumotlardan foydalanish va ikkinchisi, ma'lumotlarni qayd qiladigan va tarqatadigan tashkilotlar to'g'risidagi axborotlarni yig'adigan va ishlab chiqadigan ochiq registrlardan iborat.

Shaxslarning qonuniy huquqiga asosan mazkur shaxsga tegishli bo'lgan qandaydir ma'lumot borligini, uning mazmuni, shuningdek, ushbu ma'lumot berilganligi uchun pul to'lash bilan shu ma'lumotni olish huquqiy jihatdan kafolatlanadi.

Shaxsiy huquqlar tizimida vijdon erkinligi, diniy e'tiqod erkinligi muhim o'rin tutadi (31-modda). Ko'p millatli va ko'hna yurtimizda turli konfessiyalar, diniy e'tiqodlarning mavjudligi bu konstitutsiyaviy me'orning ahamiyatini yanada oshiradi, diniy e'tiqodning erkin tanlanishini ta'minlaydi.

Diniy e'tiqodni qabul qilish yoki rad etish, istagan dinni yakka holda yoki boshqalar bilan birgalikda targ'ib qilish, diniy yoki boshqa e'tiqodlarni erkin tanlab olish, unga amal qilish va yoyish insonning shaxsiy huquqi hisoblanadi. Davlat tomonidan dinga bo'lgan munosabatni aniqlab olish masalalariga aralashilmaydi.

Diniy yoki ateistik qarashlarni erkin tanlab olish ta'lim tizimining moddiy asoslariga yordam beradi, insonning dinga u yoki bu darajadagi munosabatini shakllantirish maqsadini ko'zda tutmaydi. Diniy ta'limot nodavlat muassasalarida va tarbiya beruvchi idoralarda, yoki diniy birlashmalarda amalga oshiriladi.

Inson va din munosabatlarini tavsiflaydigan vijdon erkinligi asosan diniy yoki ateistik e'tiqod huquqiga egalikni bildiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida bunday huquq barcha uchun kafolatlangan. Vijdon erkinligining asosiy yuridik kafolatlaridan biri Konstitutsiyada har bir inson va fuqaroning, uning dinga bo'lgan munosabatlaridan qat'i nazar, huquqlari va erkinliklari tengligining e'lon qilinishidir.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi har bir kishiga har qanday din, konfessiyaga tegishli bo'lish erkinligini kafolatlaydi. Bunday kafolat O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq tuzilgan va faoliyat ko'rsatayotgan diniy birlashmalarga ham daxldordir. Diniy birlashmalar davlatdan ajratilganligi sababli, davlat va uning organlari, lavozimli shaxslar fuqarolarning dinga bo'lgan o'z munosabatlarini aniqlash, diniy birlashmalarning qonuniy faoliyati kabi masalalarga aralashmaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yuridik xususiyatlari.
2. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining shaxsiy huquq va erkinliklari.
3. Fuqarolarning iqtisodiy va ijtimoiy huquq va erkinliklari.
4. O'zbekiston Respublikasida inson huquq va erkinliklarining kafolatlari.
5. Fuqarolarning konstitutsiyaviy burch va majburiyatlari.
6. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro hujjatlardagi tamoyillarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga implementatsiya qilinishi.

13-mavzu. SIYOSIY HUQUQLAR

Reja

1. Siyosiy huquqlar tushunchasi va uning turlari.
2. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining konstitutsiyaviy siyosiy huquq va erkinliklari.
3. Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishdagi ishtiroki.
4. Davlatlarning davlat hokimiyati tuzilmalarini demokratik tarzda tashkil etishdagi plyuralistik yo'nalishlari.
5. Siyosiy huquqlarning davlat tomonidan kafolatlanganligi.

Insonning jamiyatda tutgan o'rnini uning shaxsiy huquq va erkinliklar bilan birga uning siyosiy huquqlardan foydalanish imkoniyatlari bilan ham belgilanadi. Bunday imkoniyatlar turlicha bo'lib, ular siyosiy tuzumlarga, siyosiy hokimiyatlarga va jamiyatda amalda bo'lgan tartiblarga ko'p jihatdan bog'liqdir. Siyosiy huquqlar har bir shaxsning jamiyatning siyosiy hayoti va munosabatlarida qanday ishtirok qilishini belgilab beradi.

SIYOSIY HUQUQLAR, ULARNING TUZILISHI VA TURLARI

Har bir inson u qanday siyosiy tuzumda faoliyat ko'rsatishidan qat'i nazar, siyosiy huquqlardan u yoki bu darajada foydalanadi. Siyosiy faolligi kuchli kishining siyosiy jarayonlar va siyosiy munosabatlardagi ishtiroki ancha keng bo'ladi, u o'zining siyosiy huquqlari va erkinliklari mohiyatini chuqur anglab yetadi va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Bu imkoniyat, har bir insonga o'zining siyosiy huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda katta yordam beradi. Siyosiy huquqlar jamiyatda siyosiy hayotning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Bu jarayon uzoq tarixiy taraqqiyotning natijasi. U davlatlarning paydo bo'lishi bilan ro'y bergan. Davlat jamiyatning siyosiy namoyandasi sifatida fuqarolarning harakatlarini huquqiy jihatdan tartibga solib turishga harakat qilgan. Binobarin, insonning siyosiy huquqlari va ularning amalda bo'lishi jamiyatning siyosiy jihatdan rivojlanishi uchun obyektiv zaruriyatga aylangan.

Inson siyosiy huquqlarining obyektiv mohiyati ularning ayrim yoki bir guruh kishilarning hohish-istagiga bogʻliq boʻlmaganligi bilan belgilanadi. Siyosiy huquqlar ham insonning boshqa huquqlari singari biron-bir siyosiy kuch tomonidan jamiyatga tashqaridan kiritilgan yoki joriy etilgan meʼyorlar yigʻindisi emas.

Insonning siyosiy huquqlari umumiy mohiyatga ega boʻlgan tartib-qoidalar yigʻindisidir. Buning maʼnosi shuki, siyosiy huquqlar alohida millat yoki xalqqa, u yoki bu irqqa mansub boʻlmay, bu huquqlar jahondagi barcha millatlar va xalqlarga, turli irqqa mansub kishilarga daxldordir.

Insoniyat barcha zamonlarda ham jamiyatda amalda boʻlgan siyosiy huquqlardan u yoki bu darajada foydalanib kelgan. Bizning mamlakatimizda yashayotgan xalq va millatlar ham bundan mustasno emaslar.

Insonning asosiy siyosiy huquqlaridan biri — bu uning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishdagi ishtirokidani iborat. Uning bunday ishtiroki ikki yoʻl bilan amalga oshiriladi. Birinchidan, har bir inson jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita ishtirok qilish huquqidan, ikkinchidan, oʻz vakillari orqali ishtirok qilish huquqidan foydalanishlari mumkin.

Fuqarolar jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita ishtirok etish huquqiga egalar. Ularning jamiyat hayotiga doir masalalarni hal qilishda oʻz fikr-mulohazalarini, takliflarini siyosiy hokimiyatlarga bildirishlari, ular oldiga aniq talablar qoʻyishlari va bu talablarni amalga oshirishda yigʻilishlardan, ommaviy-axborot vositalaridan foydalanish huquqiga egadirlar. Jamiyatning har bir aʼzosi foydalanishi zarur boʻlgan bunday siyosiy huquqlar demokratik siyosiy tuzumning mohiyatiga toʻla mos keladi.

Jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda fuqarolarning oʻz vakillari orqali ishtirok qilish huquqi ularning jamiyat hayotiga doir masalalarni oʻzlari ishonch bildirgan vakillar orqali hal etishda qatnashish imkoniyatini beradi. Bu imkoniyat jamiyat har bir aʼzosining siyosiy faolligini oshirishga, uning jamiyat oldidagi masʼuliyatni tobora chuqurroq his qilib borishiga yordam beradi. Hozirgi kunda Oʻzbekiston fuqarolari foydalanayotgan siyosiy huquqning bu jihati mamlakatimiz ijtimoiy hayotini demokratlashtirish jarayonida muhim ahamiyatga ega boʻlmoqda.

Fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita va oʻz vakillari orqali ishtirok qilish huquqi davlat idoralarini demokratik asoslarda tashkil etish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Davlat idorala-

rining ishi – inson huquqlarini himoya qilish, insonning talab va ehtiyojlarini oqilona darajada qondirish bilan bog‘liq muammolarni hal qilib berishdir. Binobarin, davlat idoralarining asosiy vazifasi insonning o‘z qobiliyat va ehtiyojlarini to‘la namoyon qilishi uchun zarur bo‘lgan imkoniyatlarni va bu jarayonni vujudga keltiradigan huquqiy mexanizmlarni yaratib berishdan iborat.

Insonning siyosiy huquqlaridan biri mamlakatda amalda bo‘lgan qonunlarga muvofiq tarzda yig‘ilishlar, namoyishlar, mitinglarda ishtirok qilishidir. O‘zbekiston fuqarolarining bunday huquqlardan foydalanishi respublikamizda huquqiy, demokratik jamiyat qurishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘z navbatida, demokratik jamiyat insonning siyosiy huquqlarini ta‘minlashning zarur sharti hisoblanadi.

Fuqarolarning yig‘ilishlar, miting va namoyishlarda erkin ishtirok etishi ularning siyosiy ongini o‘stirish va siyosiy faolligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston hukumati va uning joylardagi idoralari fuqarolarning bunday huquqlarini himoya qilish bilan mamlakatimizda inson huquqlarini toptash yo‘lidagi har qanday salbiy holatlarga yo‘l qo‘ymaslik choralari ko‘rib kelmoqda. Bu esa Inson Huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi va bizning Konstitutsiyamiz talablariga to‘la mos keladi.

Kishilik jamiyati rivojining barcha davrlarida fuqarolarning ko‘cha namoyishlari, miting va yig‘ilishi turli yo‘llar bilan bostirib kelingan. Totalitar va avtoritar siyosiy tuzumlar amalda bo‘lgan ko‘pchilik mamlakatlarda hozirgi kunda ham insonning siyosiy huquqlarini tahqirlash hollari davom etmoqda. Ko‘cha namoyishlari, miting va boshqa siyosiy tadbirlarda qatnashishdan iborat siyosiy huquqlarini toptash yo‘lidagi urinishlar bunga misoldir.

Insonning ko‘cha namoyishlari, miting va yig‘ilishlarda ishtirok qilishdan iborat siyosiy huquqlarini mutlaqlashtirish mumkin emas. Buning ma‘nosi – har qanday namoyish yoki yig‘ilishlardan mamlakatda siyosiy tartibsizliklarni avj oldirish maqsadlarida foydalanmaslikdir. Chunki siyosiy tartibsizliklar mamlakat va jamiyatning rivojlanishi uchun og‘ir salbiy oqibatlarini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham bunday harakatlar dunyoning barcha mamlakatlarida qonun yo‘li bilan taqiqlanadi. Bizning mamlakatimiz ham bundan mustasno emas. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mamlakatimiz fuqarolari mitinglar, yig‘ilishlarni O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq ravishda o‘tkazishlari va hokimiyat organlari bunday siyosiy tadbirlarni mamlakat xavfsizligi nuqtai-nazaridagina to‘xtatish yoki taqiqlash huquqiga ega ekanliklari qayd qilinadi.

Mamlakat fuqarolarining kasaba uyushmalarga, siyosiy partiya-larga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushishlari ham ular foydala-nadigan siyosiy huquqlardir. Insonning bunday huquqlardan foy-dalanishi uning o'zligini anglash va siyosiy faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ammo inson hamma vaqt ham bunday huquqlardan foydalanish imkoniga ega bo'lmagan. Bunga ko'pincha mamlakatda o'rnatilgan siyosiy tartiblar, hukmdorlar olib borgan zo'rvonlik siyosati sabab bo'lgan. Dunyoning ayrim mamlakatlarida siyosiy partiyalar va ko'plab jamoat tashkilotlari faoliyatining taqiqlab qo'yilishi ham fuqarolarning bunday huquqlardan foydalanish im-konini bermagan. Fashistik, diktatorlik tartiblari o'rnatilgan ba'zi mamlakatlarda esa kishilar o'zlarining ommaviy harakatlarda qat-nashish huquqidan ham foydalana olishmagan. Jamiyatda hukm sur-gan zulm va zo'rvonlik, xalq irodasining bukib qo'yilishi yo'lidagi harakatlar insonning barcha huquqlari singari, uning siyosiy huquq-larining toptalishiga ham sabab bo'lgan.

Insonning jamiyatda harakatda bo'lgan siyosiy tashkilotlar va ja-moat birlashmalariga uyushish huquqidan foydalanishida demokratik siyosiy tuzumlarda keng imkoniyatlar yaratiladi. Hozirgi kunda demokratik siyosiy tuzumlar amalda bo'lgan mamlakatlarda fuqaro-lar o'zlari istagan siyosiy tashkilot va uyushmalarga a'zo bo'lib kirish va ularning ishida faol qatnashish imkoniyatlariga egalar. Bunday imkoniyat O'zbekiston fuqarolari uchun ham ta'minlangan bo'lib, ular hozirgi kunda hech qanday cheklashsiz siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlarida qatnashmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov mamlakatimiz fuqarolarining siyosiy va ijtimoiy tashkilotlarga a'zo bo'lish huquq-larini belgilab beradigan qonunlar tizimini yaratish zarurligini ta'kidlab, bunday qonunlarning amalda bo'lishi insonning siyosiy huquqlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga egaligini ta'kidlaydi.

Mamlakatimizda siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek, davlat idoralarida faoliyat ko'rsatuvchi ozchilikning siyosiy huquqlari ham qonun yo'li bilan muhofaza qilinadi. Ularning siyosiy tashkilotlar va davlat idoralari-dagi ishlari boshqa biron-bir turdagi jamoat tashkilotlariga a'zo bo'lish huquqidan mahrum etilishini bildirmaydi. Holbuki, mamlakatimizda har bir inson bir vaqtning o'zida bir nechta jamoat tashkilotining a'zosi bo'lish huquqiga ega.

Respublikada har bir fuqaro biron-bir siyosiy partiyaga a'zo bo'lish bilan bir vaqtda, kasaba uyushmalar, yoshlar, xotin-qizlar

yoki faxriylar tashkilotlariga a'zo bo'lishi va ular faoliyati orqali o'zining siyosiy huquqlarini himoya qilishi mumkin. Binobarin, u yoki bu tashkilotga a'zo bo'lgan shaxsning huquqi kamsitilganda, bu tashkilot o'z a'zosini himoya qiladi.

Har bir shaxs o'zining siyosiy tashkilotlar yoki jamoat birlashmalariga a'zo bo'lish huquqidan qanchalik samarali foydalansa, bu uning siyosiy jihatdan yetuk bo'lishida muhim ahamiyatga ega. Insonning siyosiy tashkilotlar va jamoat birlashmalaridagi faol ishtiroki uning o'zligini anglash va himoya qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Insonning siyosiy huquqlari uning jamoat va davlat ishlarini boshqarishda qatnashish, mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlarda ishtirok etish yoki uning siyosiy tashkilot va jamoat birlashmalariga a'zo bo'lishining o'zi bilan cheklanmaydi. Balki o'z talablarini qondirish maqsadida davlat idoralari, muassasalariga yoki o'zi a'zo bo'lgan tashkilotlarga ariza, shikoyat, ma'lumotnoma, takliflar bilan murojaat qilish huquqidan foydalanadi. Inson o'zining bu siyosiy huquqidan yakka tartibda yoki boshqalar bilan birgalikda foydalanishi mumkin.

Insonning barcha siyosiy huquqlari singari uning turli muassasa va tashkilotlarga ariza, shikoyat yoki takliflar bilan murojaat qilish huquqi har bir mamlakatda qonun orqali himoya qilinishi lozim. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, «Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatda ko'rib chiqilishi shart», deyilgan.

Mutasaddi tashkilotlarda fuqarolardan tushgan taklif yoki shikoyatlar ko'rib chiqilayotganda ulardagi talablar, taklif hamda mulohazalar inson va jamiyat uchun qanchalik foydali yoki foydasiz ekanligi e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Chunki shikoyat yoki takliflar orqali inson, birinchidan, o'zining siyosiy huquqidan foydalanadi, ikkinchidan esa u o'zi va jamiyat uchun zarur bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Inson siyosiy jarayonning faol ishtirokchisi bo'lish va o'zining siyosiy huquqlaridan foydalanish asosida bu jarayonni harakatga keltirib turuvchi kuchga aylanadi.

Insonning siyosiy huquqlari har qanday jamiyatda ham hurmat qilinishi zarur. Inson huquqlarining toptalishi xalqaro huquq me'yorlariga batamom zid. Shuning uchun ham ko'pchilik xalqaro siyosiy tashkilotlarning hujjatlarida, inson huquqlariga doir o'tkazilgan xalqaro anjumanlarning hujjatlarida insonning barcha huquqlari singari uning siyosiy huquqlari har tomonlama himoya qilinishi ko'p

martalab qayd qilinadi. Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkilotini tuzishdagi asosiy maqsadlardan biri – bu inson huquqlarini uning yoshi, jinsi, irqi, dini, millati, u yoki bu ijtimoiy guruhga mansubligi, u yoki bu siyosiy tashkilotga a'zo ekanligidan qat'i nazar hurmat qilinishi, rag'batlantirilishi, uning barcha huquqlari singari siyosiy huquqlari ham erkin va to'la teng huquqlilik asosida himoya qilinishi nazarda tutilgan. Bu borada BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1948-yilda qabul qilingan «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi», 1959-yilda qabul qilingan «Bolalarning huquqlari Deklaratsiyasi» muhim ahamiyatga egadir. Xalqaro ahamiyatga ega bu tarixiy hujjatlarni kamsitish yoki poymol etishga qaratilgan har qanday urinishlarga yo'l qo'ymaslik zarurligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, «Demokrat Yuristlarning Xalqaro Uyushmasi», «Xalqaro Xotin-Qizlar Kengashi», «Jahon Demokratik Yoshlar Federatsiyasi» va boshqa ko'plab xalqaro siyosiy tashkilotlar ham insonning siyosiy huquqlarini himoya qilishda amaliy faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Insonning siyosiy huquqlarini himoya qilishda davlatning ahamiyati benihoya kattadir. Davlat o'zining ichki va tashqi vazifalaridan foydalanib, insonning siyosiy huquqlarini mamlakat ichkarisida va xalqaro maydonda himoya qilishda yetakchi siyosiy kuchlardan biri hisoblanadi. O'z navbatida, davlatlar fuqarolarning siyosiy huquqlardan foydalanishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni ham ta'minlaydi. Biroq insonning siyosiy huquqlardan foydalanishida davlatning ahamiyatini batamom mutlaqlashtirish mumkin emas. Davlat diktatorlik yoki zo'rvonlikka asoslangan bo'lsa, o'z fuqarolarining siyosiy huquq va erkinliklarini bo'g'ib qo'yishga, ularning har qanday harakatlarini zo'rlik yo'li bilan bostirishga intiladi. Bu, ayniqsa, totalitar va avtoritar siyosiy tuzumlar amalda bo'lgan mamlakatlardagi davlatlarga xosdir. Sobiq Ittifoq davrida insonning siyosiy huquqlari qanchalik tahqirlanganligiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Siyosiy qatag'onliklar, butun-butun xalqlarni zo'rlik bilan o'zlari yashab turgan yeridan ko'chirib yuborish, saylovlarning nomigagina o'tkazilishi va boshqa shular singari salbiy holatlar insonning siyosiy huquqlari qanchalik toptab kelinganligini amalda ko'rsatadi.

Insonning siyosiy huquqlarini himoya qilishda keng jamoatchilik katta siyosiy kuch hisoblanadi. Jamoatchilik fikri va uning amaliy harakatlari barcha zamonlarda ham insonning siyosiy huquqlarini himoya qilishda muhim omil bo'lib kelgan. Insonning siyosiy huquq-

larini himoya qilishda bu omil hozirgi kunda ham mamlakatimizda o'z kuchini yo'qotmagan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov insonning siyosiy huquqlarini himoya qilishda bu omilning ahamiyati yanada oshib borishini qayd qilib, bunda fuqarolarning siyosiy jarayonlarda, davlatni boshqarishda qatnashishini kengaytirish va uning huquqiy asoslarini takomillashtirishga alohida e'tibor bilan qarash zarurligini ta'kidladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda insonning siyosiy huquqlari uning boshqa huquqlari singari davlat hokimiyati, siyosiy va ommaviy jamoat tashkilotlari hamda keng jamoatchilik tomonidan himoya qilinmoqda va buning uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu hol mamlakatimizda insonparvar, demokratik jamiyat qurish yo'lidagi harakatlarni tezlashtirishga yordam bermoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Siyosiy huquqlar tushunchasi va uning turlari.
2. Fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishdagi ishtiroki.
3. Davlatlarning davlat hokimiyati tuzilmalarini demokratik tarzda tashkil etishdagi plyuralistik yo'nalishlari.
4. Siyosiy huquqlarning davlat tomonidan kafolatlanganligi.
5. Vakillik demokratiyasi va bevosita demokratiya tushunchalarining huquqiy mohiyati.

14-mavzu. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLARINING SIYOSIY HUQUQ VA ERKINLIKLARI

Reja

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson siyosiy huquqlarining ifodalanishi.
2. Siyosiy huquqlarning davlat tomonidan kafolatlanishi.
3. Mitinglar, yig‘ilishlar, namoyishlarda ishtirok etish huquqi.
4. Saylash va saylanish huquqi.
5. Siyosiy partiya va boshqa turdagi jamoat birlashmalariga uyushish huquqi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 32-35-moddalarida insonning siyosiy huquqlari va ularni qonun yo‘li bilan himoya qilinishining kafolatlari asoslab berilgan. Bunday kafolatlar O‘zbekistonda qurilayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga egadir. Siyosiy huquqlar qonun yo‘li bilan himoya qilinmagan tuzumlarda insonning erki va qadr-qimmatini turli yo‘llar bilan toptab kelinganligi to‘g‘risida tarixdan juda ko‘plab misollar keltirish mumkin. Hozirgi kunda bizning mamlakatimizda insonning siyosiy huquqlari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining «Siyosiy huquqlar» deb nomlangan VIII bobidagi moddalarda aniq ko‘rsatib berilgan. Ana shunday huquqlardan biri Konstitutsiyaning 32-moddasida ifodalangan bo‘lib, unda «O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o‘z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o‘zini-o‘zi boshqarish, referendumlar o‘tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo‘li bilan amalga oshiriladi».

O‘zbekiston fuqarolarining jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etishi Konstitutsiyada kafolatlanganligi inson huquqlarini himoya qilishgina bo‘lib qolmay, ayni paytda har bir fuqaroning boshqaruv ishlarida faol ishtirok qilishlari uchun zarur bo‘lgan imkoniyatning vujudga keltirilganligini ham bildiradi. Bunday imkoniyat, eng avvalo, mamlakatimizda vakillik hokimiyati tizimining

tashkil topganligi bilan belgilanadi. O‘zbekiston parlamenti – Oliy Majlisning ko‘ppartiyaviylik asosida saylanishi davlat boshqaruvi vakillik hokimiyati tizimi asosiga qurilganligini ko‘rsatib beradi. Bu muhim siyosiy o‘zgarishning ahamiyatini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov quyidagicha ta’riflaydi: «Mamlakatimizda siyosiy o‘zgarishlarga mos ravishda ixcham, ochiq va tadriijiy rivojlanishga ega bo‘lgan ijtimoiy tizim yaratildi. Shu tufayli biz o‘tmishni baholashda barcha fuqarolarning hamfikrligiga, umummilliy yakkillikka erisha oldik. Siyosiy islohotlarning har tomonlama chuqurlashishi uchun qulay sharoit hozirlandi». Hozirgi kunda mamlakatimizda fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishdagi ishtiroki vakillik va bevosita demokratiya orqali amalga oshirilmoqda.

Bevosita demokratiya orqali mamlakatimiz fuqarolari jamiyat va davlat boshqaruviga doir muammolarni hal etishda o‘z fikr-mulohazalari, takliflari bilan ishtirok etmoqdalar. Ularning bunday ishtiroki ommaviy axborot vositalari, bosma nashrlar orqali amalga oshirilmoqda. Bu Konstitutsiyamizda huquqiy jihatdan kafolatlangan insonning shaxsiy, ijtimoiy-siyosiy huquqlaridan samarali foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqmoqda. Konstitutsiyaning 29-moddasida belgilangan «har kim fikrlash, so‘z va e‘tiqod erkinligiga ega» ekanligi to‘g‘risidagi huquqiy kafolati mamlakatimizda bevosita demokratiyaning chuqurlashib borishini ta‘minlamoqda.

Bevosita demokratiya fuqarolarning jamiyat va davlat hayotiga doir masalalarni xalqning keng muhokamasiga va umumiy ovozga (referendumga) qo‘yishini ham o‘zida aks ettiradi. Referendumlarda ishtirok etish bilan fuqarolar o‘zlarining siyosiy huquqlaridan foydalanishlarini amalda ko‘rsatadilar.

Mamlakatimizda insonning bu siyosiy huquqi Konstitutsiyaning 9-moddasida huquqiy jihatdan kafolatlangan. Unda yozib qo‘yilganki, «jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga (referendumga) qo‘yiladi. Referendum o‘tkazish tartibi qonun bilan belgilanadi».

Inson siyosiy huquqining bevosita demokratiya orqali kafolatlanishi bizning mamlakatimizda fuqarolarning o‘z siyosiy huquqlaridan foydalanishda qanchalik keng imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Vakillik demokratiyasi orqali mamlakatimiz fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda o‘zlari saylab qo‘ygan vakillariga ishonch bildirish orqali ishtirok qiladilar. Konstitutsiyaga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo‘lib, uning faoliyatini amalga oshirishda xalq noiblari ishtirok qiladilar. Oliy Majlisning kuchi xalq noiblarining o‘z saylovchilari

bilan yaqin munosabatda bo'lishidadir. Bu saylovchilarning Oliy Majlisda qanday qonunlar muhokama qilinayotganligi va qabul qilinayotganligidan xabardor turishlarida juda qo'l keladi. Bundan tashqari, xalq noibining o'z saylovchilari oldida hisob berib turishi ham vakillik demokratiyasi ahamiyatining oshishiga yordam beradi.

Fuqarolar foydalanadigan siyosiy huquqlarning bevosita va vakillik demokratiyasi orqali amalda bo'lishi demokratik jamiyat qurishining zarur sharti hisoblanadi. Bu yo'l, bir tomondan, insonning siyosiy huquqlari uchun zarur bo'lgan huquqiy kafolatning qanchalik amalda bo'lishini belgilab bersa, ikkinchi tomondan esa, jamiyat har bir a'zosining mamlakatda amalda bo'lgan siyosiy huquqlardan qanchalik va qay darajada foydalanishi mumkinligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 33-moddasida mamlakatimiz fuqarolari foydalanadigan asosiy siyosiy huquqlardan yana biri — fuqarolarning mitinglar, yig'ilishlar, namoyishlar qilish yoki ularda ishtirok etish huquqidir. Bu huquq Konstitutsiyada quyidagicha qo'yilgan: «Fuqarolar o'z ijtimoiy faolliklarini O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar shaklida amalga oshirish huquqiga egadir. Hokimiyat organlari faqat xavfsizlik nuqtai nazaridagina bunday tadbirlar o'tkazilishini to'xtatish yoki taqiqlash huquqiga ega».

Mitinglar, yig'ilishlar yoki namoyishlar siyosiy tadbirlar bo'lib, ularni tashkil qilish va o'tkazishning huquqiy kafolati mamlakatimiz Konstitutsiyasida mustahkamlangan. Konstitutsiyada bunday tadbirlarni mamlakatda amalda bo'lgan qonunlarga qattiq rioya qilish asosida o'tkazish ko'zda tutilgan. Qonun bilan taqiqlangan har qanday harakatlar yoki siyosiy tadbirlarga yo'l qo'ymaslik ham Konstitutsiya talablariga to'la mos keladi.

Miting — bu mamlakatda yoki xalqaro maydonda ro'y bergan muhim siyosiy voqea-hodisalarga ko'pchilikning munosabat bildirishi hisoblanadi. Bunday yig'inlarda uning tashkilotchilari va qatnashchilari ro'y bergan voqea-hodisaga nisbatan o'z fikr-mulohazalarini bildiradilar va tegishli qaror qabul qiladilar. Konstitutsiya xalqning ana shunday yig'inlarda ishtirok qilishini huquqiy jihatdan himoya qiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 33-moddasida mamlakatimiz fuqarolarining ana shunday yig'inlarda ishtirok etishining huquqiy jihatdan kafolatlanganligi respublika hayotida demokratiyalash jarayonining amaliy ifodasi ekanligini ko'rsatadi.

Yig'ilish — jamiyat hayotining u yoki bu masalasini hal qilishga doir turli mehnat jamoalari a'zolari ishtirokida muhim qarorlar ishlab chiqish maqsadida tashkil qilinadi va o'tkaziladi. Bunday

yig'ilishlardan asosiy maqsad yetilgan muammolarni hal qilish uchun aniq tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat. Bunday yig'ilishlar ham siyosiy mohiyatga ega bo'lib, ular insonning jamiyatdagi asosiy siyosiy huquqlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatimiz fuqarolarining bunday siyosiy huquqlardan foydalanishlarini ham huquqiy jihatdan muhofaza qiladi.

Namoyish — siyosiy huquqlarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, u orqali mamlakat fuqarolari o'zlarining ijtimoiy-siyosiy kayfiyatlarini keng jamoatchilikka bildirib turadilar. Namoyish miting va yig'ilishlarga xos ayrim xususiyatlarni o'zida ifoda qiladi. Miting yig'ilishdan unda aholi turli qatlamlari ishtirok etishi bilan farqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatimiz fuqarolarining namoyishlarda ishtirok qilish huquqini ham qonun yo'li bilan himoya qiladi.

Insonning siyosiy huquqini ifoda qiluvchi mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar har bir mamlakatda davlat hokimiyati tomonidan nazorat qilib turiladi. Chunki bunday tadbirlar o'tkazilayotganda ba'zi bir buzg'unchi kuchlar mamlakatda siyosiy tartibsizliklarni keltirib chiqarishga harakat qiladilar. Mamlakatda osoyishtalikni saqlash maqsadida miting, yig'ilish va namoyishlarning borishi kuzatib turiladi va qonunga zid ravishda o'tkaziladigan bunday tadbirlarga yo'l qo'ymaslikka harakat qilinadi. Davlatning bu yo'ldagi amaliy ishlari «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Pakt»ning 21-moddasida ifodalangan. Unda tinch yig'ilishlar o'tkazish huquqi davlat yoki jamoat xavfsizligini, mamlakat osoyishtaligini saqlash maqsadida qonun tomonidan chegaralab qo'yilishi mumkin, deb yozib qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida fuqarolarning turli xildagi siyosiy tashkilotlar va jamoat birlashmalariga uyushishi, siyosiy harakatlarda qatnashishdan iborat siyosiy huquqlari ham huquqiy jihatdan belgilangan. Bunday siyosiy huquqlar Konstitutsiyaning 34-moddasida yozib qo'yilgan: «O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadirlar.

Siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek, hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadrdimmatini hech kim kamsitishi mumkin emas». Fuqarolarga berilgan va ular foydalanadigan bunday huquqlar mamlakatimizda insonparvar, demokratik jamiyat qurish uchun olib borilayotgan samarali ishlarning amaliy natijasidir.

O'zbekiston fuqarolari foydalanayotgan siyosiy huquqlarning amaliy ahamiyati quyidagilar bilan belgilanadi: birinchidan, fuqarolar bu siyosiy huquqlardan foydalanish asosida o'zlarining siyosiy

onglilik darajasini oshirib boradilar; ikkinchidan, ularning jamiyat siyosiy hayoti va siyosiy munosabatlaridagi faolligi kuchayib boradi; uchinchidan, fuqarolar mamlakatning ichki va tashqi siyosatidan tobora ko'proq xabardor bo'lib boradilar.

Hozirgi paytda fuqarolardan qariyb yarim millionga yaqin kishi mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan siyosiy partiyalarga uyushganlar. 9,5 million kishi kasaba uyushmasining a'zolaridir. Ularning bunday uyushuvi huquqiy jihatdan kafolatlangan bo'lib, siyosiy-ijtimoiy jarayonlarda hech qanday to'siqsiz ishtirok qilishlarini ta'minlaydi.

O'zbekiston fuqarolarining kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, yoshlar, faxriylarning tashkilotlari hamda ko'pdan-ko'p ommaviy jamoat tashkilotlarida uyushishi ular siyosiy faolligining oshishida muhim ahamiyatga egadir. Konstitutsiya mamlakatimiz fuqarolari foydalanayotgan bu siyosiy huquqlarini ham qonunchilik asosida muhofaza qiladi va ularning erkin harakat qilishlarini kafolatlaydi. Fuqarolarning siyosiy huquqlaridan foydalanishdagi erkinligini mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Bunday erkinlik jamiyatda amaldagi qonunlar doirasida bo'lishi, Konstitutsiya me'yorlaridan chiqib ketmasligiga asoslanadi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida mamlakatimizda konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi salbiy urinishlar qonundan tashqari ekanligi va bunday urinishlarni olib borishni maqsad qilib qo'ygan har qanday birlashmalarning faoliyati to'xtatilishi yozib qo'yilgan. Bu moddada maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish ham qat'iyon taqiqlab qo'yilishi alohida qayd qilingan.

Konstitutsiyada siyosiy partiyalar va boshqa jamoat birlashmalarida yoki davlatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari ham qonunlar bilan muhofaza qilingan.

Muxolifat — fikrlar, e'tiqodlarni erkin ravishda ifodalashning o'ziga xos shakli bo'lganligi uchun ham uni ta'qib qilish siyosiy huquqning kamsitilishini ifoda qiladi. Ozchilikning fikri ko'pchilikka ma'qul bo'lmaganda unga qarshi zo'rlik choralarni qo'llashga urinish demokratiyaga mutlaqo ziddir. Binobarin, muxolifatchi ozchilikning hatti-harakatlari ham mamlakatda amalda qonunlar doirasida bo'lishi zarur.

Fuqarolar foydalanadigan siyosiy huquqlardan yana biri — bu ularning davlat idoralari va muassaslariga yoki xalq vakillariga ariza, shikoyat yoki takliflar bilan murojaat qilishidir. Fuqarolar foydala-

nadigan bu huquqning mazmuni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 35-moddasida berilgan. Unda yozib qo'yilganki: «Har bir shaxs bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki xalq vakillariga ariza, taklif, shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega. Arizalar, takliflar va shikoyatlar qonunda belgilangan tartibda va muddatlarda ko'rib chiqilishi shart».

O'zbekiston fuqarolarining bunday siyosiy huquqlardan foydalanish imkoniyatlari mamlakatimizda demokratiyalash jarayonining chuqurlashib borishida muhim ahamiyatga ega. Ariza, taklif, shikoyat va boshqa turdagi ma'lumotlar orqali har bir fuqaro, bir tomondan o'zining shaxsiy ehtiyojlarini qondirishni ko'zda tutsa, ikkinchi tomondan esa, u jamiyat hayotiga daxldor bo'lgan masalalarni mutasaddi tashkilotlarga o'z vaqtida bildirib turadi. Shuning uchun ham fuqarolardan kelayotgan barcha turdagi xatlar mutasaddi tashkilotlar va ularning xodimlari tomonidan o'z vaqtida qarab chiqilishi, o'rganilishi zarur.

Fuqarolardan tushayotgan ariza, taklif, shikoyat va boshqa turdagi ma'lumotlarni o'z vaqtida ko'rib chiqishni paysalga solish, har bir fuqaroning shaxsiy va ijtimoiy hayotiga daxldor bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish, O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik va jinoyat qonunchiligi yo'li bilan jazolanadi. O'zbekiston Konstitutsiyasi bunday turdagi jazo choralari qo'llash zarurligini huquqiy jihatdan kafolatlaydi.

Siyosiy huquqlarda insonning ijtimoiy tengligi o'z aksini topadi. Barcha fuqarolarning siyosiy huquqlardan samarali foydalanish imkoniyatlari bunday tenglikning amaliy ifodasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov aytganidek, siyosiy islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan insonning siyosiy huquqlari qanchalik darajada kafolatlanganligiga bog'liq. Prezidentimizning qayta-qayta ta'kidlayotgani kabi, jamiyatimiz rivojining hozirgi bosqichida insonning siyosiy huquqlarini himoya qiladigan va ularning jamiyat hayotiga ta'sirini kuchaytiradigan qonunlar tizimini yaratish lozim. Bu sohadagi qonunchilik tizimiga erishish mamlakatimizda demokratik jamiyat qurish jarayonining borishiga qo'shilgan muhim hissa bo'ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida insonning siyosiy huquqlarining ifodalanishi.
2. Siyosiy huquqlarning davlat tomonidan kafolatlanishi.
3. Mitinglar, yig'ilishlar, namoyishlarda ishtirok etish huquqi.
4. Saylash va saylanish huquqi.
5. Siyosiy partiya va boshqa turdagi jamoat birlashmalariga uyushish huquqi.

15-mavzu. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLARINING IJTIMOIIY-IQTISODIY HUQUQ VA ERKINLIKLARI

Reja

1. Ijtimoiy va iqtisodiy huquqlar tushunchasi va ularning tasnifi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning ijtimoiy va iqtisodiy huquqlarining e’tirof etilishi.
3. Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkning barcha shakllarini bab-baravar muhofaza etilishi.
4. Mulk egalarining daxlsiz huquqlari va ularning davlat tomonidan kafolatlanishi.
5. Fuqarolarning ijtimoiy huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy tasnifi va ularning kafolatlari. Kuchli ijtimoiy siyosatning qo‘llanilishi.

Iqtisodiy huquq o‘z mohiyatiga ko‘ra muayyan ijtimoiy boylikka nisbatan huquqqa ega bo‘lishdir. Bunday ijtimoiy boyliklar turli xilda bo‘lib, ular fuqarolarning siyosiy, moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarining qoldirilishini ko‘zda tutadi. Insonning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda uning huquqlari va erkinliklari muhim o‘rin tutadi va bunday huquq-erkinliklardan maqsadga muvofiq tarzda foydalanish shaxsning kamol topishi va rivojlanishiga yordam beradi.

O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY VA IJTIMOIIY HUQUQLARNING KONSTITUTSIYAVIIY KAFOLATLARI

O‘zbekistonning demokratik huquqiy davlat qurish yo‘liga o‘tishi ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarga yangicha yondoshish, eski andozalardan voz kechish hamda jahon tajribasini hisobga olishni obyektiv asosda talab qilmoqda. Ko‘pchilik ijtimoiy va iqtisodiy huquqlar: mulkka egalik huquqi; ishsizlikdan himoyalalanish huquqi; mehnatning oqilona shart-sharoitlariga ega bo‘lish huquqi; madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi va boshqalar O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ilk bor mustahkamlandi. Boshqa huquq

va erkinliklar (mehnat huquqi, ta'lim olish huquqi, ijtimoiy ta'minot huquqi, ilmiy-texnik, ijod erkinligi va boshqalar) mazmunan boyitildi va takomillashtirildi, ya'ni ilmiy-texnik, ijod erkinligi mafkuraviy biqlikdan ozod qilindi. 1992-yilgi Konstitutsiya ilk bor har bir shahsning ijtimoiy va moddiy ta'minot huquqlarini o'zida mustahkamladi.

Ilgari mavjud bo'lgan holatlar bilan hozirgi holatlarning taqqoslanishi mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda qanday o'zgarishlar ro'y berganligini ko'rsatib beradi.

Bundan tashqari, Konstitutsiyada mustahkamlangan bu ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar bir qator huquqiy aktlarda o'zining aniq ifodasini topgan bo'lib, ular konstitutsiyaviy huquqni samarali himoya qilish va amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasiga ko'ra, har bir shahs mulkdor bo'lishga haqli, bankka qo'yilgan omonatlar sir tutiladi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish birinchi navbatda mulkchilik munosabatlarini shakllantirishni taqozo qiladi.

Davlat mulki monopoliyasi hukmronligi sharoitida shaxslardan mol-mulkni tortib olish, uni «hech kimniki» qilib qo'yish «sot-sializmning asosiy yutug'i» deb qaralgan edi. 1978-yilgi Konstitutsiya shahsning mulkka ega bo'lish huquqini o'zida aks ettirmagan bo'lib, unda shahsiy mulkning manbai mehnat daromadi deb e'tirof etilgan va fuqarolar tasarrufida bo'lishi mumkin bo'lgan obyektlar sanab ko'rsatilgan (turli jihozlar, shahsiy iste'mol, xo'jalik mollari, turar-joy va mehnat daromadi omonatlari) edi. Bundan tashqari, eski qonunchilikka binoan shahslar tasarrufida bo'lishi mumkin bo'lgan obyektlar cheklangan. Masalan, shahsiy tasarrufda faqat bitta uy bo'lishi mumkin bo'lgan, turar joyning hajmi ham qat'iy chegaralab qo'yilgan. Shuningdek, fuqarolar tasarrufida bo'lgan obyektlardan foydalanish erkinligi ham cheklangan bo'lib, ulardan tadbirkorlik maqsadlarida foydalanishga yo'l qo'yilmagan. Bunday faoliyat turida, ya'ni tadbirkorlikdan topilgan daromad noqonuniy deb, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish esa jinoyat deb hisoblangan.

1992-yilgi Konstitutsiyaning 36-moddasiga binoan mulkka egalik huquqi qonun asosida mustahkamlab qo'yildi. Bu huquq «O'zbekiston Respublikasining yangi Mehnat kodeksida «Xususiy

mulk to'g'risidagi qonun», «Konstitutsiyaviy holatlar to'g'risidagi qonun», «Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qonun», «Tadbirkorlik to'g'risidagi qonun», «Mayda xususiyy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risidagi qonun»larda o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasida mulkchilik xususiyy va ijtimoiy (davlat) mulk shaklida namoyon bo'ladi. Fuqarolik kodeksining subyektlari: xo'jalik birlashmalari va uyushmalari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va boshqa nodavlat yuridik shaxslar hisoblanadi. Shunga e'tiborni qaratish lozimki, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida xo'jalik subyektlari sanab o'tilar ekan, bunda birinchi o'rında asosiy subyekt O'zbekiston Respublikasi fuqarolari deb e'tirof etilgan.

Bundan tashqari, xususiyy mulkning subyektlari boshqa davlat fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ham bo'lishi mumkin.

Xususiyy mulkchilik huquqi mulkka egalik qilish, mulkdan foydalanish va tasarruf etishni ko'zda tutadi. Xo'jalik subyektlari tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqlidir. Xususiyy tadbirkorlik deganda amaldagi qonunchilik doirasidagi xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar tomonidan shaxsiyy foyda va daromad olishga qaratilgan hamda tavakkal qilish orqali mulkiy javobgarlikni o'z zimmasiga olgan faoliyat tushuniladi. Xususiyy tadbirkorlik yakka tartibdagi faoliyat ko'rinishida yoki mehnatga boshqa shaxslarning yollanishi asosida bo'lishi mumkin. Xususiyy tasarrufdagi mulkning miqdori va qiymati cheklanmaydi. Har qanday buyum xususiyy mulk bo'lishi mumkin va bunga qonunda belgilangan holatlardagina yo'l qo'yiladi. Demak, davlat mulkining xususiyligiga yer (qonunda ko'rsatilgan shartlar asosida belgilangan yerdan tashqari), yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot olami, respublika miqyosidagi havo yo'llari, davlat boshqaruvidagi mulk, respublika miqyosidagi tarixiy va madaniyy boyliklar va «O'zbekiston Respublikasida xususiyy mulk» haqidagi qonunda (19-modda) ko'rsatilgan obyektlar kiradi.

Egalik huquqi asoslariga mehnat faoliyati, shuningdek, mulknı buyurtma bo'yicha yaratish, rivojlantirish va egalik qilish, davlat mulkini xususiylashtirish; meros va boshqa qonunga xilof bo'lmagan asoslar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik aktlari meros huquqi va bank jamg‘armalari singari ta‘minlashga yo‘naltirilgan amaldagi kafolatni mustahkamlaydi. «Bank va bank faoliyati haqidagi qonun»ning 38-moddasiga muvofiq banklar operatsiyalar bo‘yicha jamg‘armachining hisobi va jamg‘armasi haqida sir saqlashga kafolat beradi. Mehnat faoliyatidagi bank axborotlariga aloqador bo‘lgan shaxslar xizmat sirini saqlashga qonun bo‘yicha belgilangan tartibda javobgardirlar. Fuqarolarning shaxsiy mulki qonunga asosan vasiyat bo‘yicha merosga qoldiriladi va merosxo‘rlarga beriladi.

O‘zbekiston Respublikasida mulkka egalik huquqini himoya qilish mulk egasidan uni zo‘rlab olib qo‘yish mumkin emasligini bildiradi (ba‘zi holatlar, ya‘ni qonunga asosan mulk egasining majburiyatlari asosida to‘lovlarning undirilishi, mol-mulk musodarasini, rekvizitsiya va boshqalar bundan mustasno).

Egalik huquqi himoyasi sud va xo‘jalik sudi tomonidan amalga oshiriladi.

Mulk egasi fuqarolarning qonunda belgilangan boshqa huquqlarini buzmasligi lozim. U o‘z huquqidan zarar yetmaslik choralarini ko‘rishi zarur.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mehnat huquqi o‘zining aniq ifodasini topgan, Konstitutsiyaning 37-moddasiga muvofiq har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko‘rsatilgan tartibda ihsizlikdan himoyalani huquqiga egadir.

Sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o‘tash tartibidan yoki qonunda ko‘rsatilgan boshqa hollardan tashqari majburiy mehnat taqiqlanadi.

1995-yil 21-dekabrda qabul qilinib, 1996-yilning 1-aprelidan amalda qo‘llana boshlagan O‘zbekiston Respublikasining yangi Mehnat kodeksi Konstitutsiya talablariga muvofiq mehnat qonunchiligini yuzaga keltirdi. Kodeksga ko‘ra ishga joylashish jarayonida, ish faoliyatida va mehnat munosabatlarining tugatilishida barcha insonlarning mehnat huquqi kafolatlari sezilarli darajada kengaytiriladi. Bu Kodeksning loyihasi Xalqaro Mehnat Tashkilotida tekshiruvdan o‘tdi.

Xalqaro mehnat byurosining izohlarida ta‘kidlanishicha, bu qonun xalqaro mehnat qonunchiligi standarti asoslariga yetarli darajada mos keladi. U O‘zbekistonning bir qator boshqa xalqaro

mehnat tashkilotlari bilan shartnoma va sulh tuzishlarida ishonchli huquqiy imkoniyatlarni yaratib beradi.

Mehnat kodeksi xalqaro huquq me'yorlari bilan mustahkamlanib, xalqaro huquq tamoyillariga rioya qilgan holda xodim va ish beruvchi o'rtasidagi munosabatni to'g'ri yo'lga qo'ydi. Kodeks O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida amalda bo'lgan qonunlar doirasida mehnatkashlarning huquqlarini va ularning tengligini ta'minlaydi. Kodeksda aynan huquqlarning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik, majburiy mehnatning taqiqlanishi, mehnat munosabatlarining o'zaro kelishilgan holda mustahkamlanishi, va nihoyat, bularning barchasi ish va mashg'ulotlarni erkin holda tanlash huquqi imkoniyatlarining asosiy kafolatlari sifatida ko'rsatilgan. 1992-yildagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1978-yilgi Konstitutsiyadan farqli o'laroq, umumiy mehnat majburiyatlari yuklamaydi.

1992-yildagi Konstitutsiyada mustahkamlangan majburiy mehnatning taqiqlanishi bir qator asosiy qonunchilik aktlarida o'zining aniq ifodasini topdi. Mehnat kodeksida «O'zbekiston Respublikasida «Mulkchilik haqida»gi va «Aholining bandligi to'g'risida»gi qonunlarda ko'zda tutilgan me'yorlar o'z aksini topgan. Unda har bir inson mehnatga o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda yondashishga to'la haqli ekanligi, ish va mashg'ulot turlarini erkin tanlash huquqi, ish taqsimlovchilarga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilish yoki mehnat organlarining bepul vositachiligidan foydalanish huquqi qonun asosida mustahkamlandi, biron-bir kasb bilan shug'ullanmaslik javobgarlikka tortish uchun asos bo'la olmasligi qayd qilindi.

Mehnat kodeksining 7-moddasiga muvofiq biron-bir jazoni qo'llashga ishora sifatida qo'rqitib (shuningdek, mehnat intizomini saqlash vositasi sifatida), majburiy mehnatga jalb qilish taqiqlanadi. Bu qoidadan chetga chiqish faqat qonun asosida amalga oshiriladi.

Biron kishining xohishiga qarshi holda u mehnatga jalb qilinishi mumkin emas va bu holat aybdor shaxsning qonun oldida javobgarlikka tortilishiga asos bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining qonunchilik aktlarida mustahkamlangan majburiy mehnatning taqiqlanishi fuqarolarni majburiy mehnatga jalb qilish mumkin emasligi ko'zda tutilgan siyosiy va

fuqarolik huquqlari hamda xalqaro bitim talablariga, Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1930-yildagi 29-sonli, 1957-yildagi 105-sonli «Majburiy mehnatni bekor qilish to'g'risida»gi qarorlariga mos keladi.

Adolatli mehnat sharoitlariga ega bo'lish har bir insonning mehnat qilish huquqi asosini tashkil etadi.

Mehnat sharoitlari deganda ish jarayonining turli ijtimoiy (ish haqining hajmi, ish vaqti va boshqalar) va ishlab chiqarish (texnik, sanitar, maishiy ishlab chiqarish va boshqa sharoitlar) omillari tushuniladi. Mehnat sharoiti mehnat haqidagi qonunchilik va boshqa me'yoriy aktlar, shuning bilan birga korxonalar tomonidan qabul qilinadigan mahalliy (jamoat shartnomalari, ichki mehnat tartibi qoidalari va boshqalar) hamda mehnat shartnomasini tuzuvchilarning kelishuvlari asosida o'rnatiladi.

Avvallari amalda bo'lgan Mehnat qonunlari Kodeksi mehnat munosabatlarining ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va davlat mulki monopoliyasiga asoslangan bo'lib, barcha masalalarni markazlashtirilgan holda hal qilishga intilib kelingan. Oqibatda ishchilar va ish beruvchilarning mehnatni huquqiy jihatdan tartibga solib turish sohasidagi imkoniyatlari cheklangan edi.

Yangi mehnat kodeksi, bir tomondan mehnat munosabatlari subyektlarining erkinliklarini birmuncha kengaytiradi, ularning mehnatni tartibga solib turishdagi ishlarini yengillashtiradi, boshqa tomondan esa mehnatkashlarning mehnat huquqlarini qonuniy jihatdan himoya qilishni ta'minlaydi.

Avvallari mehnat munosabatlarini markazlashtirilgan holda tartibga solib turish ustunlik qilganda turli korxonalaridagi mehnat sharoitlari bir-biridan juda ham farq qilar edi. Belgilangan normalardan har qanday chekinish zudlik bilan markazlashtirilgan holda tartibga solinardi.

Endilikda vaziyat tubdan o'zgardi. Bozorga o'tish, mulkchilik shakllarining xilma-xilligi, mehnat munosabatlarining shartnoma asosida tartibga solinishi korxonalarda mehnat sharoitlarining tubdan farq qilishiga olib keladi. Natijada ishlovchilar uchun mehnat turini tanlash imkoniyatlari vujudga keldi. Shuning bilan birga har bir kishining adolatli mehnat sharoitlariga ega bo'lishi, har bir kishi uchun uning qayerda va qanday ish bilan mashg'ul bo'lishidan qat'i nazar, mehnat qonuni bilan kafolatlangan bo'lishi (mehnat-

ga haq to'lashning minimum hajmi, ish vaqti davomiyligining aniq chegarasi, mehnat munosabatlarida kamsitish hollariga yo'l qo'ymaslik va boshqalar) mehnat to'g'risidagi qonunchilik aktlari orqali o'rnatiladi. Shunday qilib, korxonalarda ishchilar bilan tuziladigan mahalliy yoki joriy aktlar xodimlarning mehnat sharoitlarini yaxshilash, ularning mehnat huquqlarini himoya qilishni ta'minlaydi. Ularni qonunlarda ko'rsatilgan darajadan pasaytirishga yo'l qo'yish mumkin emas.

Har bir kishining mehnat qilish huquqi ishga qabul qilishda noqonuniy usullardan foydalanishni taqiqlash, xodimning shartnomaviy sharoitidagi mehnati va mehnat vazifalarini (mutaxassisligi masalasi yoki lavozimi) bir yoqlama tartibda o'zgartirishga yo'l qo'ymaslik asosida ta'minlanadi. Bunda faqat xodimning ish beruvchi bilan tuzgan mehnat shartnomasini xodimning tashabbusi bilan (bu tashabbus asosli bo'lganda) bir yoqlama tartibda buzish hollari hisobga olinmaydi. Ish beruvchining xodim bilan mehnat shartnomasini buzishi faqat qonunlarda ko'rsatilgan asoslarga ko'ra amalga oshiriladi.

Yangi Mehnat kodeksi Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1982-yildagi 158-sonli «Mehnat munosabatlarini to'xtatish to'g'risida»gi talablarini hisobga olgan holda bozor sharoitida shartnomani bekor qilish xodim uchun kutilmagan hol bo'lmasligi kerak. Aynan shuning uchun ham ish beruvchining majburiyatlarida xodim bilan mehnat shartnomasini bekor qilish xohishi bo'lgan taqdirda uni oldindan ogohlantirish nazarda tutilgan. Bunday ogohlantirishning muddati mehnat munosabatlari nimaga asoslanishiga bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992-yil birinchi marta ishsizlikdan himoyalani sh huquqini mustahkamladi. Mehnat kodeksi va O'zbekiston Respublikasining «Aholining bandligi to'g'risida»gi qonuni har bir kishiga uning o'ziga ma'qul bo'lgan ish turini tanlashda ko'plab huquqlarni beradi. Davlat yangi kasbni egallash yoki mutaxassislikka ega bo'lishga, xodimning malakasini oshirishga yordam beradi.

Har bir kishiga o'zining mehnat huquqini sudlar orqali himoya qilish huquqi ham berilgan. Mehnat munosabatlari huquqidan kelib chiqib, xodimlar sud xarajatlaridan ozod qilinadilar.

Xodim faqat o'zining buzilgan huquqlarini (avvalgi ishiga qayta

tiklash, kamsitishga barham berish va boshqa) talab qilib qolmasdan, g'ayriqonuniy mehnat shartnomasini bekor qilish oqibatida ko'rgan zararni ish beruvchidan undirish huquqiga ham egadir.

Nohaq ishdan bo'shatilgan xodimning ishi, mehnat shartnomasi buzilganligi haqidagi va shu xodimni ishga tiklash haqidagi sudning qarori zudlik bilan bajarilishi kerak. Qarorning bajarilishi to'xtatilsa yoki cho'zilsa jabrlangan xodim ishsiz qolgan vaqti uchun to'liq ish haqini undirib olishga haqlidir. Mehnat huquqlarining buzilishida aybdor rahbar xodimlar intizomiy, moddiy, ma'muriy, ayrim hollarda esa jinoiy javobgarlikka ham tortiladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida yollanib ishlayotgan barcha fuqarolarning dam olish huquqiga ega ekanligi, ish vaqti va haq to'lanadigan ta'tillarning muddati qonun bilan belgilanishi mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning 38-moddasida ko'rsatilgan (haq to'lanadigan mehnat ta'tili) huquqlari har bir fuqaroga tegishli. Shartnoma yoki yollanma mehnat shartnomasi asosida ishlaydigan barcha fuqarolar mehnat, ijtimoiy va boshqa ta'tillarni olish huquqlariga egadirlar. Buning asosiy kafolatlaridan biri mehnat kodeksida tasdiqlangan ish muddati va Mehnat ta'tilining muddatidir. 1935-yil XMT Konvensiyasida ham shu huquq ko'rsatilgan va 40 soatlik mehnat haftasi belgilangan. Sobiq SSSR o'z vaqtida bu Konvensiyani qo'llab-quvvatlagan bo'lsada, ammo uning talablarini bajarmagan. 40 soatdan ortiq ish haftasini saqlab qolgan edi.

1992-yilda O'zbekiston Xalqaro Mehnat Tashkilotining a'zosi bo'ldi. 1993-yilning 2-sentabrida O'zbekiston Respublikasining Mehnat qonunlari kodeksiga qo'shimchalar va o'zgartirishlar kiritildi, mazkur qonunda ish haftasi 40 soatdan oshmasligi ko'rsatilgan. O'zbekistonning 1995-yildagi yangi Mehnat kodeksi ham bu me'yorni tasdiqladi. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasining Mehnat haqidagi Qonuni xalqaro-huquqiy aktlarga muvofiq ishlab chiqildi.

Shuni ham inobatga olish kerakki, ayrim kasbdagi xodimlarning yoshi, mehnat sharoitlari, sog'lig'i va boshqa jihatlari hisobga olingan holda, ularning ish vaqtlari kamaytirildi, ish haqi esa to'laligicha saqlanib qoldi.

I va II guruh nogironlarining ish vaqti haftasiga 36 soatdan oshmasligi huquqiy jihatdan mustahkamlandi, inson salomatligi uchun zararli sohalarida ish vaqti kamaytirildi. Bayram kunlari arafasida ham ish kuni bir soatga qisqartirildi. Rahbar va xodim

o'rtasidagi shartnomaga asosan to'liqsiz ish kuni va to'liqsiz mehnat haftasi belgilandi. Ayollar uchun homilador, yosh bolali, nogiron bolalari bor onalar uchun yengil mehnat sharoiti yaratilishi belgilandi. Biroq bu bilan mehnat ta'tili kamaymaydi.

Mehnat ta'tilining eng kam vaqti 15 kundan iborat qilib belgilandi. Bir qator xodimlar esa uzaytirilgan mehnat ta'tilidan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'ldilar. Bular 18 yoshga to'lmagan nogironlar, og'ir sharoitlarda ishlovchilar va shu kabilar.

Har yilgi mehnat ta'tiliga qo'shimcha vaqt beriladigan bo'ldi. Bunda ish staji, og'ir mehnat sharoitlari hisobga olinadi. Mehnat ta'tilidagi xodimni uning roziligi boshqa ishga o'tkazilishi mumkin emas.

1995-yildagi Mehnat kodeksida mehnat ta'tili uchun to'lanadigan ish haqi faqat asosiy ish joyidagi mehnatiga emas, shuning bilan birga o'rindoshlik ishlarida ham to'lanishi zarurligi qayd etildi. Mehnat ta'tillari to'g'risidagi ilgarigi qonunlar mukammal bo'lmaganligi sababli ularda ko'pgina xatoliklar saqlanib qolgan edi. Yangi Mehnat kodeksi juda sodda va mukammal qilib ishlangan. Unda birinchi marta olti oylik ish vaqtdan so'ng mehnat ta'tili berilishi ko'zda tutilgan. Xodim 15 kun oldin ta'til berilishi vaqti haqida xabardor qilinishi kerak. Ta'tilga pul to'lash jamoa shartnomasida ko'zda tutilgan muddatda, lekin ta'til boshlanadigan kundan kechiktirilmadan to'lanishi kerak. Xodimga belgilangan muddatga ta'tilning boshlanish vaqti haqida xabardor qilinmagan yoki ta'til boshlangunga qadar puli to'lanmagan bo'lsa, u vaqtda xodimning arizasiga muvofiq ta'til boshqa muddatga ko'chirilishi lozim.

Ma'lumki, O'zbekiston Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1936-yilgi 52-sonli «Haq to'lanadigan ta'til» haqidagi Konvensiyasiga qo'shilgan. Yangi mehnat qonunchiligi haq to'lanadigan ta'til berish sohasida kafolatning yanada yuqori darajasi ko'zda tutilgan Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1970-yilgi 132-Konvensiyasiga ko'p darajada yaqinlashtirilganligi bilan ajralib turadi.

Davlatning insonparvarligi va madaniy darajasi, u o'tkazayotgan ijtimoiy siyosatning mazmuniga qarab baholanadi.

Qarib, mehnat qilish layoqati yo'qolganda, boquvchisidan mahrum bo'lganda, tuqqanida va bolani parvarishlash bilan bog'liq hollarda moddiy yordam berish azaldan o'tkir muammo bo'lib kelgan.

Xalqaro-huquqiy hujjatlarda bu masalaga katta e'tibor berib kelinayotganligining asosiy sabablaridan biri ham ana shundan

iborat. Inson huquqlariga doir Xalqaro Mehnat Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan ko'pgina konvensiyalar, BMT tomonidan keksa kishilarni himoya qilishga doir qabul qilingan dasturlar bunga aniq misoldir. BMT Bosh Assambleyasining 47-sessiyasida 1999-yilni keksalar yili deb e'lon qilish to'g'risida qabul qilingan qaror bu sohadagi muhim siyosiy voqea hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 39-moddasida har kim qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lganda va qonunda ko'zda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga ega ekanligi belgilab qo'yilgan.

Nafaqalar, imtiyozlar va ijtimoiy yordamning boshqa turlari yashashning rasman belgilangan past darajasidan kam bo'lmasligi kerak.

1992-yilgi Konstitutsiya birinchi marta har kimning (1978-yilgi Konstitutsiyada bo'lganidek nafaqat moddiy) ijtimoiy huquqini himoya qilishni qonun asosida mustahkamladi, shuningdek, unda birinchi marta nafaqa, imtiyoz va ijtimoiy yordam boshqa turlarining eng kam miqdori respublikada rasman belgilab qo'yilgan tirikchilik uchun zarur eng kam miqdordan oz bo'lishi mumkin emasligi ta'kidlandi.

O'zbekistonda iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishning boshlanish davridayoq ijtimoiy ta'minotni tubdan isloh qilish zarurligi ochiq-oydin ravshan bo'lgan edi. Binobarin, sobiq Ittifoqning 1990-yil 1-mayda «Fuqarolarning nafaqa ta'minoti haqida»gi qonuniga asoslangan avvalgi nafaqa tizimi o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga moslashishni taqozo etardi. Nafaqa ta'minotini tubdan isloh qilish deb keng targ'ibot-tashviqot qilingan bu qonun, bozor munosabatlariga o'tishni hisobga olmagan bo'lib, nafaqalarining miqdorini amalda tenglashtirishga olib keldi, ko'p hollarda unda bir-birini rad etuvchi me'yorlar mavjud edi.

O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 3-sentabrda qabul qilingan «Fuqarolarning davlat nafaqa ta'minoti haqida»gi qonuni har kimning ijtimoiy ta'minotidan iborat konstitutsion huquqini amalga oshirishning yangi tartibini mustahkamladi. U yoshi yetganda, nogiron bo'lganda, boquvchisini yo'qotganda nafaqalar to'lashni ko'zda tutadi. Bu qonunga muvofiq O'zbekistonda doimiy yashovchi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ham O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan bir qatorda, agar u davlatlar bilan tuzilgan shartnomalarda ko'zda tutilgan bo'lsa, nafaqalar ta'minoti huquqiga egadirlar. Nafaqa tizimi uchta dara-

jadan tashkil topib, birinchisi, davlat tomonidan kafolatlangan nafaqaning asosli miqdoridan tashkil topadi, keyingi darajada to'la nafaqa belgilash talab qilinadigan ortiqcha mehnat staji hisobiga ortib boradigan nafaqaning bir qismidan tarkib topadi. Uning miqdori ishning davomiyligiga, shuningdek, xodim o'rtacha oylik ish haqining miqdoriga bog'liq bo'lib, nafaqaning asosli miqdori shundan jamlanadi. Bunda pensiyaning oshiriladigan katta qismi miqdori cheklanmaydi. Uchinchi darajaga, odatda, qo'shimcha ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarga belgilanadigan ustama kiradi.

O'zbekistonda bozor munosabatlarining qaror topib borishi nafaqa ta'minotini bundan buyon ham isloh qilib borishni, iqtisodiy rivojlanish istiqbollariga mo'ljallangan yaxlit ilmiy-texnika tamoyilini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda kundalik tushumdan nafaqa to'lash va ishlab turgan avlod badallari hisobiga keyingi avlodga to'lashdan iborat qayta taqsimlash (yoki avlodlar birodarligi) tamoyiliga asoslangan davlat nafaqa ta'minotigina qo'llanilmoqda. Nafaqa islohotini amalga oshirayotgan davlatning tajribasi, davlat nafaqa ta'minoti bilan birga jamg'arma fondlari tizimi ham qo'llanganda nafaqa ta'minotini yanada yaxshilashga erishish mumkinligini ko'rsatmoqda. Kelajakda har bir kishi davlat nafaqasini olish bilan kifoyalanmay, qariganda, nogiron bo'lib qolganda, boquvchisini yo'qotganda jamg'arma nafaqa fondiga o'tkazish hisobiga davlat tomonidan kafolatlangan yuqori darajadan o'z ta'minotini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minot huquqi qonunda ko'rsatilgan imtiyozlarning boshqa ko'rinishlaridan ham foydalanishni ko'zda tutadi.

Shunday qilib, bolaligidan nogironlarga, mehnat stajiga ega bo'lmagan qariyalar va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga har oy sayin nafaqa berib boriladi.

Mehnat shartnomasi bo'yicha ishlovchi har bir kishi kasal bo'lib qolganda, mehnat jarayonida yoki boshqa hollarda, shuningdek, ish joyida shikastlanganda, bemorni parvarish qilishda karantin vaqtida, sanatoriya-kurortlarda davolanganda, protezlar qo'yish chog'ida vaqtinchalik ishlamaganligi uchun imtiyoz oladi. Ish joyida shikastlanganda va kasb kasaliga chalinganda to'la ish haqi miqdorida, boshqa paytlar esa umumiy mehnat stajiga, qaramog'idagi voyaga yetmagan boqimandalarning soniga qarab 60% dan 100% gacha nafaqa to'lanadi.

1996-yil 1-aprelgacha umumiy kasallik yoki jarohatlanish

oqibatida vaqtinchalik ishlamaganligi uchun to'lovlar uzluksiz mehnat stajiga qarab emas, balki umumiy tarzda belgilangan me'yorlarga ko'ra amalga oshirilardi. Ilgari xodim ish joyini o'zgartirishga, ya'ni erkin ish tanlashda o'z konstitutsion huquqini amalga oshirishga qaror qilganda, lekin ma'lum vaqt mobaynida (ba'zan juda qisqa vaqtda) yangi ish joyini topishga ulgurmaganda ham uzluksiz mehnat staji uzilib qolgan hisoblanar edi va imtiyoz belgilash uchun uzluksiz mehnat staji xodimning yangi ishga kirgan vaqtdan hisoblanar edi. Bu tartib adolatsizlikni keltirib chiqarib, ko'pgina xodimlar nafaqa miqdorining kamayishiga olib kelardi.

Hozirgi paytda imtiyozning miqdori umumiy mehnat stajiga qarab belgilanadigan bo'ldi va ishdagi uzilishlarning ahamiyati qolmadi. Boshqacha qilib aytganda, kishi qanchalik ko'p ishlab ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga qanchalik uzoq vaqt badallar to'lab tursa, imtiyozning miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Bunda 8 yil va undan ortiq umumiy mehnat stajiga ega bo'lgan shaxslarga imtiyoz ish haqining 100 foiz miqdorida to'lanadi. Imtiyozning eng yuqori miqdori qonunda belgilangan kam oylik ish haqi miqdoridan oz bo'lmasligi kerak.

Amaldagi qonunda homilador ayollarga homiladorligi va tuqqungacha vaqt ichida 70 kun va tuqqandan so'ng 56 (qiynalib tuqqanda va ikki hamda undap ko'p bola tuqqanda) 70 kun mobaynida ish haqi to'la saqlangan holda ta'til beriladi. Homiladorlik va tuqqanligi vaqtidagi ta'til umumiy bo'lib, ayollarga tug'ishdan oldin foydalangan kunlaridan qat'i nazar to'la beriladi. Bundan tashqari, bola tug'ilganda bir marotabalik nafaqa ham to'lanadi. Keltirilgan qoidalar Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1952-yilda qabul qilingan «Onalikni himoya qilish haqida»gi 103-Konvensiyasi talablariga mos keladi. O'zbekiston unga 1995-yilda qo'shilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyunda e'lon qilgan «Bolali oilalarga davlat ijtimoiy yordami tizimini takomillashtirish haqida»gi farmoni ilgari qo'llanib kelingan bolalarga nafaqa to'lash turlari va miqdoriga nisbatan yanada takomillashgan va obyektiv holatni ko'zda tutadi. U respublikada o'rnatilgan eng kam ish haqiga nisbatan foiz hisobida to'lanadigan bo'ldi. Shunday ekan, eng kam ish haqi har safar oshirilganda shunga muvofiq nafaqa miqdori ham ortib boradi. Faqat 1996-yilda imti-

yozlarning miqdorini aniqlash uchun o'rnatilgan eng kam ish haqi miqdoriga qarab to'lanadigan foizlar ikki marta oshirildi. Bolasini parvarish qilgan onalarga nafaqa to'lash muddati ham o'zgartirildi. Agar ilgari 1,5 yoshgacha bolasi bo'lgan ayollar bunday nafaqa olish huquqiga ega bo'lishgan bo'lsa, endilikda bunday imtiyoz bola 2 yoshga to'lgungacha uzaytirildi.

Ijtimoiy ta'minot to'g'risidagi amaldagi qonunchilikning insonparvarligi shundaki, u ijtimoiy himoyalaniшни kuchaytirishga qaratilgan kafolatni mustahkamlab qolmay, shuning bilan birga qariyalar va nogironlarning parvarishi bilan bevosita band bo'lganlarga ham bir qator imtiyozlar berilishini ko'zda tutadi. Jumladan, «Fuqarolarning pensiya ta'minoti to'g'risida»gi qonunga ko'ra 1-guruh nogironi, 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolani, shuningdek, 80 yoshga to'lgan va davolash muassasasining xulosasiga ko'ra parvarishga muhtoj qariyalarni parvarish qilish uchun ketgan vaqtni mehnat staji sifatida hisoblanishi nazarda tutiladi. Qariyalar, nogironlar va yolg'iz fuqarolarga xizmat ko'rsatish bilan bevosita band bo'lgan ijtimoiy ta'minot tizimi xodimlari ham imtiyozli nafaqa olish huquqiga ega bo'ladilar.

Kam ta'minlangan oilalarga haq to'lashning yangi tartibi o'zining samarali ekanligini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 10-dekabrda «Bolali oilalarni davlat tomonidan muhofaza qilishni yanada kuchaytirish to'g'risida»gi farmonida 16 yoshgacha bo'lgan bolali oilalarga bolalarning soniga qarab differensial hajmda haq to'lash fuqarolarning mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari tomonidan berilishi ko'zda tutilgan (fuqarolarning posyolka, qishloq, qo'rg'on, mahallalariga mos tarzda).

Konstitutsiyaning 40-moddasiga muvofiq har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga ega. Bu konstitutsion huquqqa erishish har kim uchun tibbiy xizmat ko'rsatish imkoniyati, shuningdek, respublikada malakali tibbiy xizmat xodimlarining soni, zamonaviy tibbiyot jihozlari samarali dori-darmon vositalariga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 29-avgustda «Fuqarolar sog'lig'ini himoyalash to'g'risida»gi Qonunning 13-moddasida fuqarolarning sog'lig'ini himoyalash huquqlari ko'rsatib berilgan.

Davlat, yoshi, jinsi, irqi, millati, tili, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i

nazar, har bir kishini unda qanday kasallik ko‘rinishi bo‘lishidan qat’i nazar, kamsitilishdan himoyalashni kafolatlaydi. Qonun, shuningdek, chet ellik fuqarolarni yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning sog‘lig‘ini ham himoya qilish huquqini kafolatlaydi.

Fuqarolar kasallanganlarida, mehnat qobiliyatini yo‘qotganlarida va boshqa hollarda: kasalni aniqlash-davolash, salomatlikni tiklash, sanatoriya-kurort xizmati va ijtimoiy-tibbiy yordamning boshqa tur-laridan foydalanish huquqiga egadirlar. Shuningdek, kasallarga, mehnat qobiliyatini yo‘qotganlar hamda nogironlarga qarab turish bo‘yicha ko‘riladigan ijtimoiy tadbirlar ham huquqiy jihatdan kafolatlanadi.

Fuqarolar ixtiyoriy tibbiy sug‘urta asosidagi qo‘shimcha tibbiy xizmat yoki boshqa turdagi xizmatlardan: korxonalar, tashkilot, muassasalarning mablag‘lari, o‘zlarining shaxsiy mablag‘laridan ham qonunlarda belgilangan tartibda foydalanish huquqiga egadirlar. Har bir shaxs davolanish uchun vrachni hamda davolash muassasasini tanlash huquqiga ega. Bu imkoniyat fuqarolarga birinchi marta «Fuqarolarning salomatligini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonunda berildi. Hozirgi kunda insonning bu huquqdan foydalanishini hech kim rad etishi mumkin emas. Avvallari tibbiy yordam uchun fuqarolar o‘zlarining yashash joylaridagi poliklinika yoki kasalxonalarga jo‘natilardi, bu ularning tibbiy xizmatdan foydalanish huquqining cheklanishiga sabab bo‘lar edi.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda tibbiy xizmatning davlat, xususiy, shaxsiy va boshqa shakllaridagi yagona tizimi amal qilmoqda. Davlat ixtiyoridagi davolash muassasalari aholiga bepul tibbiy xizmat ko‘rsatadi.

Binobarin, amaldagi qonunchilik fuqarolarga nodavlat tibbiy muassasalariga ega bo‘lish, tibbiyot xodimlariga xususiy tibbiy amaliyot bilan shug‘ullanish huquqlarini ham beradi.

Bugun har kim tibbiy yordam olish uchun qayerga murojaat qilishni erkin hal etadi. Davlat ixtiyoridagi kasalxonalar yoki nodavlat davolash muassasasi va hatto xususiy vrach yoki tabiblardan tibbiy yordam olish huquqidan foydalanish har bir fuqaro uchun ixtiyoriydir.

Har kim sog‘lig‘iga doir ko‘rik natijalari, kasallik turi, uning davolash usullari, tibbiy aralashuv imkoniyatlari, o‘tkaziladigan davolashning oqibati va natijalari haqida ma’lumotlar olish huquqiga ega.

Kishining tibbiy yordamga muhtojligi, sog‘lig‘ining ahvoli, tibbiy

ko'rikdan olingan ma'lumotlar haqidagi axborot tabiblik siri hisoblanadi. Fuqarolarning yoki ularning qonuniy vakili roziligisiz bu ma'lumotlarni oshkor etish taqiqlanadi. Qonun kasalning manfaati uchun tabiblik sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarni uning roziligisiz oshkor etishning to'liq holatlarini ko'zda tutgan (yuqumli kasalliklar tarqab ketish xavfi bo'lganda, ommaviy zaharlanish va xushsizlanish ro'y berganda; prokuratura va sudning qidiruv yoki sudlov ishlari bilan bog'liq tergov organi so'rovi bo'yicha: fuqaro sog'lig'iga yetkazilgan zarar huquqqa qarshi harakat yoki baxtsiz hodisa natijasida ekanligi to'g'risida asosiy ma'lumot zarur bo'lganda; holatiga ko'ra kasalligini ixtiyoriy ravishda ifoda etolmagan fuqaroni ko'rikdan o'tkazish va davolash maqsadida; shuningdek, 15 yoshgacha bo'lgan, balog'atga yetmagan bolaga yordam ko'rsatilayotganda uning otanasini yoki qonuniy vakilini xabardor etish uchun). Tibbiyot va dorishunoslik xodimlari, shuningdek, belgilangan tartibda tibbiyot sirini tashkil etuvchi ma'lumotni olgan shaxslar qonunga muvofiq uni oshkor bo'lib ketmasligiga javobgardirlar.

Tibbiy yordamdan foydalanish inson huquqi ekanligi sababli dastlabki tibbiy aralashuvning zarur sharti uning ixtiyoriy roziligidir. 15 yoshga to'lmagan shaxslarga va qonunda belgilangan tartibda tan olingan ruhiy ojiz fuqarolarga nisbatan tibbiy aralashuv uning qonuniy vakili roziligidan iborat. Qachonki fuqaroning holati unga o'z ixtiyorini ifoda etishga imkon bermasa-yu, tibbiy aralashuvni kechiktirmaslik lozim bo'lsa, bunday aralashuvni o'tkazish masalasini fuqarolarning manfaati uchun shifokorlar kengashi (konsilium) hal etadi. Konsiliumni yig'ish mumkin bo'lganda, bevosita davolovchi (navbatchi) shifokor, davolash-profilaktika muassasasi qonunchilikda belgilangan asosga ko'ra, atrofdagilarga xavf tug'diruvchi kasallik bilan og'rikan shaxslarga tibbiy yordam ko'rsatishga fuqarolarning va ular vakillarining roziligisiz ruxsat beriladi.

Endilikda O'zbekistonda bolalarga tibbiy yordam ko'rsatish, sog'lom avlodni tarbiyalashga katta e'tibor berilmoqda. Jahon tajribasida birinchi bo'lib, O'zbekistonda «Sog'lom avlod uchun» ordeni ta'sis etildi, shu nomda xalqaro jamg'arma tuzildi. Respublikada keyingi yillarda tug'ruqxonalar va bolalar tibbiy muassasalari soni ancha ko'paydi, ularni zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar bilan ta'minlash tadbirlari ko'rilmogda, tibbiy yordam ko'rsatish sifati yaxshilanmogda. Respublika tibbiy yordam ko'rsatishni takomillashtirishga qaratilgan tadbirlar tizimida kasallanishning oldini olishga muhim ahamiyat

berilmoqda. Fuqarolar o'z salomatligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida, ular yashab turgan joylarda sanitariya-epidemiologiya holati to'g'risida, ovqatlanishi, ish sharoiti, xizmat sohasi va ulardagi xavfsizlik, ularning sanitariya me'yorlari va qoidalariga qanchalik to'g'ri kelishi haqida ishonchli ma'lumotlarni o'z vaqtida olib turish huquqiga egadirlar. Kasallanishning oldini olishning ustuvor yo'nalishlari O'zbekiston Respublikasining «Davlat sanitariya nazorati» haqidagi qonunida o'z ifodasini topgan.

Malakali tibbiy yordam ko'rsatish uchun, eng avvalo, samara beradigan dori-darmonlar va zamonaviy tibbiyot asbob-uskunolari zarur bo'ladi. Shuni aytish kerakki, O'zbekiston sobiq Ittifoq davrida dori-darmonlar va tibbiyot asbob-uskunolari bilan ta'minlanishda Ittifoq ta'minotiga to'la qaram bo'lib keldi. 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshida dori-darmonlarning 90 foizdan ko'prog'i chetdan olib kelingan. Mustaqillikka erishilgach, aholini dori-darmonlar bilan ta'minlash uchun o'z imkoniyatlarimizdan to'la foydalanishga e'tibor qaratila boshlandi. O'zbekistonda dori-darmonlar ishlab chiqaruvchi yangi korxonalar, shu jumladan, qo'shma korxonalar barpo etilmoqda, butun farmatsevtika sanoatini tubdan qayta qurish ishlari amalga oshirilmoqda. Natijada bugunning o'zida aholiga sotilayotgan dori-darmonlarning turlari ko'paydi. O'zbekistonda ijtimoiy jihatdan himoyaga juda muhtoj bo'lgan aholi qatlamlariga bepul va imtiyozli dori-darmonlar yetkazib berish ko'zda tutilgan bo'lib, bu aholi keng qatlamining tibbiy yordam olishini ta'minlamoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy va iqtisodiy huquqlar tushunchasi va ularning tasnifi.
2. Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkning barcha shakllarining bab-baravar muhofaza etilishi.
3. Mulk egalarining dahlsiz huquqlari va ularning davlat tomonidan kafolatlanishi.
4. Fuqarolarning ijtimoiy huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy tasnifi va ularning kafolatlari. Kuchli ijtimoiy siyosatning qo'llanilishi.
5. Fuqarolarning erkin tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun yaratilgan huquqiy imkoniyatlar.

16-mavzu. MADANIY-MA'NAVIY HUQUQLAR VA ULARNING KONSTITUTSION KAFOLATLARI

Reja

1. Madaniy-ma'naviy huquqlar va ularning konstitutsion kafolatlari.
2. O'zbekiston Respublikasida san'at va madaniyatning davlat siyosati darajasida e'tirof etilishi va uning huquqiy kafolati.
3. Ta'lim olishning davlat tomonidan kafolatlanganligi.
4. Mualliflik va turdosh huquqlarining qonun tomonidan muhofaza etilishi.

Insonning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlari singari uning madaniy va ma'naviy huquqlari ham qonun asosida himoya qilinadi va uni buzishga qaratilgan har qanday faoliyat taqiqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41–42-moddalari insonning madaniy-ma'naviy huquqlariga daxldor bo'lib, ularda har bir fuqaroning bilim olishi, ilmiy va texnika ijod erkinligiga ega bo'lishi, madaniyat yutuqlaridan foydalanishi bilan bog'liq masalalar huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekistonda insonning madaniy-ma'naviy huquqlardan foydalanishi ularning konstitutsiyada kafolatlangan burchlaridan tashqarida bo'lishi mumkin emas. Holbuki, har bir fuqaro madaniy-ma'naviy huquqlardan va boyliklardan qanchalik foydalansalar, ular buni shunchalik asrab-avaylashga ham majburdirlar. Bu talab O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasida juda aniq ifoda qilingan. Bu moddada «Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab-asrashga majburdirlar», deb yozib qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasiga muvofiq har bir kishi ta'lim olish huquqiga egadir. Davlat bepul umumiy ta'lim olishni kafolatlaydi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir. Ta'lim inson shaxsining to'la rivojlanishiga va uning hur-

matini joyiga qo'yishga qaratilishi, har kim jamiyatning foyda keltiruvchi erkin ishtirokchisi bo'lishiga imkon yaratib berishi, barcha xalqlar, irqar, etnik va diniy guruhlar o'rtasida do'stlik va hurmatni qaror toptirishga ko'maklashishi zarur.

O'zbekiston Respublikasining 1992-yildagi «Ta'lim haqida»gi qonunning 4-moddasiga muvofiq har kimning kelib chiqishi, jinsi, tili, yoshi, irqi, milliy mansubligidan, e'tiqodi, dinga munosabati, ijtimoiy ahvoli, mashg'ulotining turi, respublika hududida qancha muddat yashab turishidan qat'i nazar ta'lim olishini kafolatlaydi.

Ta'lim olish uchun barcha zarur ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni yaratib berish, davlat va nodavlat ta'lim muassasalari tarmoqlarini rivojlantirish, davlat o'quv yurtlarida ta'limning bepulligi va nodavlat o'quv muassasalarida belgilab qo'yilgan darajada pul to'lash, ta'limning turli ko'rinishlari — kunduzgi, sirtqi, oilaviy ta'lim va avvaldan tayyorlanib imtihon topshirib ma'lumot olish, davlat ta'lim muassasalarida shartnoma asosida pullik o'qishga ruxsat etish, o'quv yurtlariga kirishda umumta'lim muassasalarining hammasiga teng huquqlar berish bilan ularning bilim olish huquqi ta'minlanadi.

O'zbekistonda oilada va maktabgacha bolalar muassasalarida amalga oshirilayotgan maktab yoshigacha bo'lgan ta'limga katta e'tibor berilmoqda. Boshlang'ich, bazaviy va o'rta maktablarda, boshqa o'quv yurtlarida (gimnaziyalar, litseylar va boshqalar) O'zbekiston Respublikasi fuqarolari boshlang'ich (I —IV sinflar), bazaviy (V—IX sinflar) va o'rta (X—XI (XII sinflar) ta'limni o'z ichiga olgan umumiy ta'lim oladilar. Bunda bazaviy ta'lim majburiy hisoblanadi. O'rta ma'lumot olish uchun bazaviy sinflarga o'quvchilar tanlov asosida qabul qilinadi.

Hunar-texnika ta'limi bazaviy ta'lim asosida, lekin shu bilan birga umumiy o'rta ta'lim asosida faqat hunar olish bilan amalga oshiriladi.

Bilim yurtlarida, kollejlarda va boshqa o'rta maxsus o'quv yurtlarida bazaviy, umumiy, o'rta va hunar-texnika ta'limi asosida respublika fuqarolari o'rta maxsus ta'lim olishlari mumkin.

Oliy ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlash umumiy o'rta hunar-texnika va maxsus ta'lim asosida amalga oshiriladi. Oliy o'quv yurtlarida o'qitish ikki bosqichli asosda bo'lib, bakalavr va ma-

gistr darajasini berish bilan yakunlanadi. Fuqarolar ikkinchi mu-taxassislik bo'yicha ham oliy ta'lim olishlari mumkin, bunda faqat shartnoma asosida pul to'lanishi kerak. O'zbekiston Respublikasida oliy o'quv yurtlariga talabgorlarni (abiturientlar) oliy o'quv yurtlariga tanlab olishga va talabalarni o'qitish sifatini yaxshilashga katta e'tibor berilmoqda. 1993-yilda respublikaning bir necha oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda birinchi marta test usuli qo'llanildi. Oliy o'quv yurtlarida talabalarning bilimlarini nazorat qilishda reyting joriy etildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkama-sining 1993-yil 14-iyundagi «Oliy ta'lim sifatini oshirish tadbirlari haqida»gi qarorida bir o'qituvchiga to'g'ri keladigan talabalarning yalpi sonini kamaytirish, pedagoglarning ish hajmini rivojlangan mamlakatlar darajasiga yaqinlashtirish ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim haqida»gi qarorida birinchi marta bola-larning oilaviy ta'limda bilim olishlari ko'zda tutilgan. Bolalarning uy sharoitida bilim olishlari keyinchalik attestatsiya qilish yo'li bilan o'quv yurtlari dasturi asosida amalga oshiriladi. Oilada bilim olgan shaxslar attestatsiya qilingandan so'ng ta'lim muassasalarida o'quvning istagan bosqichida o'qishni davom ettirishga haqlidirlar.

Kadrlar malakasini oshirish va qayta o'qitish davlatning, shuningdek, shartnoma asosida korxonalar, tashkilot, muassasa va alohida shaxslarning mablag'i hisobidan amalga oshiriladi.

Respublikada ta'lim oluvchi shaxslarni ijtimoiy himoyalashni kuchaytirishga qaratilgan tadbirlar qabul qilingan. Jumladan, ta-labalar ma'lum tartibda stipendiya, nafaqa, yotoqxona va boshqa imtiyozlar bilan ta'minlanganlar. Ularga tekinga yoki imtiyozli ravishda kutubxonalar, o'quv-ishlab chiqarish, ilmiy, maishiy, sog'lomlashtirish, sport bazalaridan, transport xizmatidan, teatr va boshqa tomoshagohlardan foydalanish kafolatlangan.

O'zbekistonda o'ta qobiliyatli yoshlarga doimiy g'amxo'rlik ko'rsatiladi, ular moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanadilar, res-publikadagi va xorijdagi o'quv muassasalarida o'qish va stajirovka-da bo'lish uchun imkoniyatlar yaratib beriladi.

Konstitutsiyaning 42-moddasiga ko'ra «Har kimga ilmiy va texnik ijod erkinligi, madaniy yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolat-lanadi. «Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojla-nishiga g'amho'rlik qiladi».

O'zbekistonning 1978-yildagi qabul qilingan Konstitutsiyasida

bor-yo'g'i kommunistik qurilish maqsadini rag'batlantiruvchi ijodiy faoliyat kafolatlangan edi. Amalda esa davlat mafkurasiga mos kelmaydigan ijodiy faoliyatga erkinlik belgilanmagan edi. Avvalgi amalda bo'lgan Konstitutsiyada madaniy yutuqlardan foydalanish huquqiy jihatdan mustahkamlanmagan, ya'ni «sotsialistik realizmni aks ettiruvchi» ayrim asarlardangina foydalanish mumkin bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasining 1992-yildagi Konstitutsiyasining 42-moddasiga ko'ra ijodiy-mafkuraviy to'siqlar bartaraf etilgan, ya'ni Konstitutsiyada madaniy yutuqlardan foydalanish huquqi belgilab qo'yilgan.

Ayni paytda ijod erkinligi ma'lum mas'uliyat va majburiyatni talab etadi. Masalaga bunday yondashish xalqaro fuqarolik va siyosiy huquq me'yorlariga mos keladi. Ijodiy faoliyatdagi ma'lum cheklash davlat xavfsizligi, jamiyat osoyishtaligi, aholi tinchligi va alohida shaxslarning huquqlarini himoya qilish maqsadida joriy etilgan.

Ijod erkinligi ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, ilmiy ixtirolar yaratish, adabiyot va san'atda yangi asarlar ijod etish asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining 1996-yil avgustdagi mualliflik to'g'risidagi qonunida fan, adabiyot va san'atga oid asarlardan foydalanishdagi mualliflik munosabatlari tartibga solingan.

O'zbekiston Respublikasining «Nashriyot faoliyati to'g'risida»gi qonunining 4-moddasiga ko'ra nashrga tayyorlangan qo'lyozmalar va materiallarga senzura o'rnatish taqiqlanadi.

Ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar, ratsionalizatorlik takliflarining mualliflik huquqi qonun asosida himoyalanaadi. Davlat ilmiy ixtirochilik va ratsionalizatorlik faoliyatiga shart-sharoit yaratib berish asosida qo'llab-quvvatlashdan tashqari, ularning taklif va tavsiyalarini amalda joriy etishga, tatbiq qilishga yordam ko'rsatadi. Ixtirolar va kashfiyotlarni qo'riqlash va foydalanish tartibi, shuningdek, ularning huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy asoslari 1994-yilning mayida qabul qilingan «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat nusxalari to'g'risida»gi Qonunda belgilab berilgan. Ushbu Qonunda mualliflik va patent egalaring huquqlarini himoya qilish mexanizmi mustahkamlangan, ularni tatbiq etishda yuzaga keladigan tortishuvli muammolarni belgilangan qonunchilik asosida

O‘zbekiston Respublikasi davlat Appelyatsiya kengashi va sud tomonidan ko‘rib chiqish tartibi belgilangan.

Respublikada yoshlarda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirishga alohida ahamiyat berilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi-ning 1992-yil 2-iyuldagi «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunining 10-moddasida bolalar va o‘smirlarning o‘qish va o‘rganishga bo‘lgan yakka ehtiyojlarini to‘liq ta’minlash, bo‘sh vaqtlarini unumli o‘tkazishlari uchun turli mulk tizimidagi korxonalar va jamoalar tomonidan madaniy-estetik, ilmiy-tabiiy yo‘nalishda maktabdan tashqari o‘quv-to‘garaklar tashkil etish ko‘zda tutilgan.

«O‘zbekiston Respublikasida davlatning yoshlar siyosati asoslari to‘g‘risida»gi Qonunga muvofiq hukumat iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlashga alohida ahamiyat berilmoqda. Davlat tashkilotlari, jamoa birlashmalari va mansabdor shaxslar iqtidorli yoshlarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatishlari shart. Qonunda fan, texnika, iqtisod, boshqaruv va san‘at sohalarida iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularni himoya qilish uchun respublikada davlat muassasalari, jamoa birlashmalari, komissiyalar ishini to‘g‘ri tashkil etish ko‘zda tutilgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Madaniy-ma’naviy huquqlar va ularning konstitutsion kafolatlari.
2. O‘zbekiston Respublikasida san‘at va madaniyatning davlat siyosati darajasida e’tirof etilishi va uning huquqiy kafolati.
3. Ta’lim olishning davlat tomonidan kafolatlanganligi.
4. Mualliflik va turdosh huquqlarining qonun tomonidan muhofaza etilishi.

17-mavzu. FUQAROLARNING KONSTITUTSIYAVIY BURCH VA MAJBURIYATLARI

Reja

1. Fuqarolarning burchlari va majburiyatlari tushunchasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning asosiy burch va majburiyatlarining belgilab qo'yilganligi.
3. Fuqarolarning atrof tabiiy muhitni asrab-avaylashga bo'lgan konstitutsiyaviy burchi.
4. O'zbekiston Respublikasini himoya qilish — har bir fuqaroning muqaddas burchi sifatida.
5. Konstitutsiyaviy majburiyat va burchlarning bajarilmaganlik holati yuzasidan davlatning sanksiya qo'llash tartibi.

Inson va fuqaroning huquqiy maqomi faqat huquqlar va erkinliklardangina iborat emas, balki unga majburiyatlar majmui ham kiradi. Shubhasiz, inson huquqlari mo'tabar va muqaddasdir. Biroq turli-tuman huquqiy munosabatlar ishtirokchisi bo'lmish inson (fuqaro) faqat huquq va imtiyozlardan foydalanib qolmasdan, jamiyat, davlat hamda boshqa fuqarolar oldida muayyan majburiyatlar ham o'taydi. Huquqlar haqida gapirilsa-yu, majburiyatlar esga olinmasa, mantiqan ham to'g'ri bo'lmaydi.

Huquq va majburiyatlar birligini nihoyatda aniq ifodalab O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov quyidagilarni ta'kidlagan edi: “Demokratik jamiyat qurish uchun, demokratik tamoyillarni to'la qaror toptirish uchun, eng avvalo, mo'tabar zaminda tavallud va tarbiya topgan shaxs, o'zini aynan shu yurt farzandi deb bilguvchi inson o'z davlati, o'z xalqi oldidagi, uni katta umidlar bilan tarbiya etgan, voyaga yetkazgan jamiyat oldidagi burchini ado etishi kerak... har qaysi fuqaro, har birimiz: “Shu davlat, shu jamiyat menga nima berdi?” deb emas, balki “Men o'zim Vatanimga, el-u yurtimga nima berdim?” deb o'ylashimiz va shu aqida bilan yashashimiz kerak”.

Har qanday subyektiv huquqning ro'yobga chiqishi muayyan yuridik majburiyatning ado etilishi bilan bog'liqdir. Fuqaroning huquqiy layoqati va o'zga huquqlar amalga oshishi boshqa shaxslarning bunga monelik qilmaslik majburiyati bilan ta'minlanadi. Masalan, fuqaroning qonunda belgilangan doirada o'z shaxsiy mulkiga ega bo'lish imkoniyati, o'ziga yoqqan kasbni tanlash va turar-joy tanlash huquqi, davlat hokimiyat idoralariga saylash va saylanish huquqi, mehnat qilish huquqi va boshqa huquqlari barcha shaxslar va tashkilotlarning bu huquqlar amalga oshishiga qarshilik ko'rsatmaslik majburiyati bilan ta'minlanadi.

Inson majburiyatlari va fuqaroning majburiyatlari masalasida so'nggi bir necha o'n yilliklar davomida olimlar orasida yakdillik yo'q. Ba'zi olimlarning guvohlik berishicha, o'tmishda inson huquqlari haqida baralla va tinimsiz gapirilardi-yu, ammo inson va fuqaro majburiyatlari xususida jimlik hukm surardi. Zero, bunga nazariy jihatdan ham (ya'ni tabiiy huquq ta'limotida), amaliy-yuridik jihatdan ham (o'tmishdagi konstitutsiyalar va qonunchilik hujjatlarida) asos yo'q edi.

O'ZBEKISTONNING INSON HUQUQLARINI TA'MINLASHGA QO'SHAYOTGAN HISSASI

Inson huquqlari aniq tarixiy va milliy o'ziga xos sharoitda tabiiy ravishda paydo bo'ladi va rivojlanadi. Shuning uchun ham o'zbek ma'naviy-huquqiy merosining ildizlarini chuqur bilish va idrok etish, O'zbekistonda inson huquqlarini o'ziga xos tushunishni va holatini to'g'ri talqin qilishga asos bo'lib xizmat qiladi. Buyuk allomalarimiz umumbashariyat ma'rifatparvarligini yaratishda bevosita ishtirok etganliklari barchaga ma'lum. Ular jahon huquqiy sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shganlar. Ularning boy madaniy-huquqiy merosi hozirgi mustaqil huquqiy taraqqiyotning poydevori bo'lib xizmat qiladi.

Insoniyat taraqqiyotidagi eng muhim yangilik bu inson huquqlari ustuvorligining muhim qadriyat sifatida tan olinishi bo'ldi, bu umumbashariy qadriyatga esa 1948-yilning 10-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi»ning qabul qilinishi tamal toshini qo'ydi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu hujjat nafaqat «fuqaro» yoki «shaxs»ning, balki butun insoniyat huquqlarini himoya qilishning milliy va xalqaro tizimini shakllantirishga asos bo'lganligi uchun

dunyodagi barcha mamlakatlar va millatlar tomonidan birday e'zozlanmoqda.

Tarixdan ma'lumki, insoniyat doimo o'zining eng oliy qadriyatlarini hisoblanmish erki, ozodligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa daxlsiz huquqlarining g'alabasi uchun tinimsiz kurashlar olib borgan, shu o'rinda faylasuf Frenko Norrisning erkinlik haqidagi fikrlarini e'tirof etish joizdir: «Erkinlik tilagan bilan u o'z-o'zidan kelmaydi, erkinlik xudolarning marhamati emas. U xalqning shunday bir farzandiki, kurash suronlarida, o'lim mashaqqatlarida tug'iladi, qon bilan yuviladi, undan porox tutunining hidi anqib turadi». Qullik va krepostnoylik huquqi, ekspluatatsiya va irqiy kamситishlar, turli ko'rinishlardagi qirg'inbarot urushlar singari vayronkor illatlarning «ildiziga bolta uruvchi» hujjat – «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi»ning qabul qilinishiga qadar davr mobaynida insoniyat boshiga misli ko'rilmagan kulfatlar yog'dirilgani barchamizga ma'lum.

«Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi» Muqaddima va 30 ta moddadan iborat bo'lib, unda insonning asosiy huquq va erkinliklari, inson shaxsining benazirligi hamda erkak va ayollarining teng huquqligi o'z ifodasini topgan. Deklaratsiyaning 1-moddasida huquqiy jihatdan asoslangan falsafiy fikrlar bayon etilgan bo'lib, unda «barcha odamlar erkin, qadr-qimmat va huquqlarda teng bo'lib tug'iladilar» deyiladi. Sobiq Ittifoq davrida inson, uning erki, manfaatlari masalasi doimo davlat manfaatlaridan keyingi o'ringa qo'yib kelinar edi, yagona partiya gegemonligi, sinfiy jamiyat davrida bunday holatning yuzaga kelishi tabiiy edi, albatta. Faqatgina O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi xalqimizga haqiqiy ma'nodagi ozodlik, erkinlik, daxlsizlik kabi oliy qadriyatlarimizni qaytarib berdi. Davlatimiz tomonidan qabul qilingan birinchi xalqaro-huquqiy hujjat ham aynan «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi» hisoblanadi. Ushbu hujjat 1991-yil 30-sentabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan ratifikatsiya qilingan.

Istiqlol yillarida mamlakatimiz inson huquqlari bo'yicha 60 ta asosiy xalqaro hujjatga qo'shildi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan bu sohada qabul qilingan oltita asosiy xalqaro standartlar qatnashchisiga aylandi. Fuqarolarning siyosiy huquq va erkinliklarini himoya qilishning milliy mexanizmlari yaratildi, shu jum-

ladan, 1995-yil 23-fevralda Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) lavozimi ta'sisi e'tildi, 1996-yil 26-dekabrda esa O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi. Bundan tashqari, 1996-yil 31-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Inson huquqlarini himoya qiluvchi Milliy Markazni tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Kengashining 1996-yil 3-dekabrda 322-1-qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti tashkil etildi. Bu institut qonunlarning inson huquqlari bobidagi qoidalarining xalqaro talablar (standartlar) darajasida bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy tamoyillaridan biri bu xalqaro huquqning umume'tirof qoidalarining mamlakat hududida ustunligi prinsipi bo'lib, o'tgan davr ichida insonning huquq va erkinliklari to'g'risida milliy qonunchilik tizimini tashkil qiluvchi yuzlab qonunlar qabul qilindi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xalqimiz, millatimiz, davlatchiligimizning va insoniyat huquqiy madaniyatining barcha ilg'or qadriyatlari chambarchas uzviy bog'liq ekanligi o'z aksini topgan.

Ma'lumki, 1995–2005-yillar BMT tomonidan «Inson huquqlari 10 yilligi» sifatida nomlangan edi. Mamlakatimiz Prezidenti tomonidan ushbu an'ana milliylik ruhida sug'orilib davom ettirib kelinayapti, Kontitutsiyamizda belgilanganidek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti fuqarolarning huquq va erkinliklariga rioya etilishining kafili hisoblanadi. Mustaqil O'zbekistonda ozod va obod, erkin va farovon, adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida "Inson manfaatlar yili", "Oila yili", "Ayollar yili", "Sog'lom avlod yili", "Ona va bola yili", "Sihat va salomatlik yili", "Ijtimoiy himoya yili", "Qariyalarni qadrlash yili", "Yoshlar yili" singari umummamlakat tadbirlarining o'tkazilishi hamda yirik ijtimoiy davlat Dasturlarining ishlab chiqilishi va ularning amalga oshirilishi orqali insonning, avvalo, bolalar, ayollar, qariyalar, yoshlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar va erkinliklarini butun choralar bilan himoya qilinishi, Yurtboshimizning 2008-yilning 1-mayida e'lon qilingan "Inson huquqlari umumja-

hon Deklaratsiyasi qabul qilinganligining 60 yilligiga bag'ishlangan tadbirlar dasturi to'g'risida"gi Farmonining qabul qilinishi yurtimizda inson huquqlari va erkinliklariga birlamchi darajada ahamiyat berilayotganligi va Prezidentimizning bu borada olib borayotgan sa'y-harakatlarining amaliy ifodasi hisoblanadi.

Inson huquq va erkinliklarining ta'minlanishini yanada faollashtirish fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini oshirish bilan uzviy aloqadorlikda olib borilishi, bunda inson huquqlarini ta'minlash sohasida uzluksiz ta'lim va ma'rifiy ishlar tizimini shakllantirish va rivojlantirishimiz lozim. Odamlarning eskicha psixologiyasini o'zgartirib, ularda yangicha huquqiy ongni shakllantirish va barcha o'quv yurtlarining tahsil dasturlariga "Inson huquqlari" maxsus o'quv kursini kiritish, shuningdek, ta'lim va tarbiyaning butun jarayonini insonparvarlik g'oyasiga bo'ysundirish masalasi bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Fuqarolarning konstitutsiyaviy burchlari

O'zbekiston Respublikasida shaxslarga nisbatan hurmat, ishonch bo'lishi, ularning tashbbusini, ijodkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash bilan bir vaqtda, ulardan davlat va jamiyat oldidagi ma'lum bir burchlarini ham bajarish talab qilinadi.

Bular Konstitutsiyaning 47–52-moddalarida o'z ifodasini topgan.

Fuqarolarning imtiyozini mustahkamlash, davlat o'rnatgan tartib va qoidalarga rioya qilish jamiyatimiz rivojini ta'minlash shartlardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasida o'rnatilgan konstitutsiyaviy tuzum fuqarolarga keng huquq va erkinliklar berish, ularning amalga oshirishni kafolatlash bilan birga fuqarolar zimmasiga ma'lum burchlarni bajarishni yuklaydi. Bu Konstitutsiyaning 47-moddasida «Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarni bajaradilar», — deb mustahkamlab qo'yilgan.

Konstitutsiyaga binoan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi va davlat bir-biriga nisbatan bo'lgan huquqlari va burchlari uzviyligi prinsipi bilan bog'liqdir. Bu prinsipning amalga oshirilishi O'zbekiston fuqarolarining o'z burchlarini tushungan holda ixtiyoriy bajarganliklarida namoyon bo'ladi. Demak, huquq bor joyda

burch ham bor. Chunki fuqaro o'ziga berilgan huquq va erkinlik bilan bir qatorda yuklatilgan mas'uliyatni ham sezishi lozim.

Shunday ekan, fuqarolarning o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishlari boshqa fuqarolarning hamda davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlariga zid bo'lmasligi kerak.

Har bir fuqaroning qonunda belgilangan huquqlarini bajar-masligi muayyan oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining burchlari Konstitutsiya normalarida o'z aksini topib, ma'lum tizimni tashkil qiladi. Bu tizimga: Konstitutsiya va Qonunlarga rioya etish, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni, qadr-qimmatini hurmat qilish (48-modda); O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrash (49-modda); atrofdagi tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish (50-modda); qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lash (51-modda); O'zbekiston Respublikasini himoya qilish, qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tash (52-modda); ota-onalarning o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalash (64-modda); voyaga yetgan, layoqatli farzandlarning o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishi (66-modda) kiradi. Bu normalarni to'g'ri amalga oshirilishi respublikada osoyishtalikni, bozor iqtisodiyotiga tinch o'tishni, demokratik prinsiplar, fuqarolarning huquq va erkinliklarini to'la amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Konstitutsiyaning 48-moddasi O'zbekiston fuqarolari zimmasiga konstitutsiyaviy va amaldagi qonunlarga rioya qilish, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish va o'ziga tegishli burchlarni bajarish orqali kirishadigan huquqiy munosabatlarda, ya'ni fuqarolik uy-joy, oila-nikoh va boshqa munosabatlarda namoyon bo'ladi, shu bilan birga respublika fuqarosi degan yuksak nomga munosib bo'lish majburiyatini yuklaydi. O'zbekiston xalqining tarixiy, madaniy va ma'naviy boyliklarini, madaniy yodgorliklarni ehtiyot qilish va saqlash har bir fuqaroning burchidir.

Arxitektura yodgorliklari, tarixiy-madaniy hudud va obyektlar, badiiy va musiqiy asarlar, xalq og'zaki ijodiyoti O'zbekiston xalqining o'zligini anglashiga xizmat qiladi hamda dunyo madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan katta hissasini bildiradi. Qadimdan qolgan

yodgorliklarini nafaqat saqlash, balki kelajak avlodga yetkazib, yangilarini yaratish bu bizning, ya'ni barchamizning burchimizdir.

Respublikamizda ilm-fanning rivojlanishi tufayli jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari tarixi bo'yicha tadqiqotlar 50-yillardan keyin yanada rivoj topa boshladi. Masalan, X.S. Sulaymonova, O.E. Eshonov, Sh.Z. Urazoyev, M.X. Hakimov, I.J. Jalilov, F.X. Sayfullayev, I.B. Zokirov, T. Sagdullayev va boshqa olimlar tomonidan davlat va huquq tarixi tahlil qilinib, keng jamoatchilikka manzur ishlarni yaratgan.

Bu olimlar asarlarida davlat va huquq muammolari har tomonlama o'rganilib, tarix saboqlaridan insoniy xulosalar chiqarish va ularni ijodiy hayotga tatbiq etish yoki ularni takomillashtirish masallari ko'tarilgandir.

O'zbekiston fuqarolarining o'z xalqi tarixiga nisbatan hurmatda bo'lishi, uni avaylab asrashga majburligi to'g'risidagi qoidaning Konstitutsiyaga kiritilishi muhim ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatga egadir. Tarixga to'g'ri baho bermasdan turib, bugunimiz va kelajagimiz haqida o'ylash mumkin emasligi hammaga ayon haqiqatdir.

Konstitutsiyaning 50-moddasida «Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishiga majburlirlar», deb ko'rsatilgan bo'lib, bu qoida va boshqa qonunlarda qayd etilgan bunday huquqiy me'yor fuqarolarda atrof tabiiy muhitga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgarishiga qaratilgan bo'lib, u yashash muhiti, tabiat va ma'naviyat ekologiyasini bir-biri bilan bog'liqligiga asoslangandir.

Fuqarolarning bu majburiyati 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan va 1995-yil 6-mayda qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilgan O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunida belgilangan bo'lib, bu qonunning mazmunini O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining tabiat resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanishlari tashkil etadi.

Tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan konstitutsiyaviy majburiyatlarni bajarmagan shaxslarni mulkiy, ma'muriy va hatto jinoiy javobgarlikka tortish ham belgilangan.

Hammaga ma'lumki, soliqlar O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va davlat hokimiyatining mahalliy organlar tomonidan belgilanib, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Amaldagi qonunlarga ko'ra, soliq yuridik shaxslar va fuqaro-

larning davlatga to'laydigan majburiy to'lovidir. Bu Konstitutsiyada «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar», deb mustahkamlanib, o'z ifodasini topgan.

Bu qoida 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan va xorijiy fuqarolardan olinadigan daromad solig'i to'g'risida»dagi, 1993-yil 7-mayda qabul qilingan «Mahalliy soliq va yig'implar to'g'risida»gi qonun hamda boshqa qonuniy hujjatlar va aktlar orqali tartibga solinadi.

Soliq to'lashdan bosh tortgan shaxslar tegishli ma'muriy va jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

Soliq va yig'implarni undirish qator davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladi. Bularga O'zbekiston Soliq Qo'mitasi, Moliya vazirligi, o'z-o'zini boshqaruvchi idoralar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining daromad solig'i to'g'risidagi qonunida belgilanishicha, yuqorida qayd qilinganidek, undirilgan soliqlar va to'lovlar fuqarolarning ehtiyojlari uchun xalq ta'limiga, sog'liqni saqlashga, moddiy yordam hamda ijtimoiy yordamning boshqa turlariga sarf qilinadi. Bulardan tashqari, amaldagi soliq tizimi nogironlarni, bolalarni, talabalarni, ko'p farzandlilarni va fuqarolarning boshqa toifalarini ijtimoiy himoyalash uchun qaratilgandir.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning Vatanni himoya qilish burchi to'g'risida bir qancha farmon va huquqiy aktlar qabul qilingan.

Vatanni himoya qilish har bir fuqaroning burchidir

O'zbekiston Konstitutsiyasining 52-moddasida O'zbekiston Respublikasini himoya qilish uning har bir fuqarosining burchi ekanligi mustahkamlangan. Har bir fuqaro O'zbekiston Respublikasi manfaatlarini har tomonlama himoya qilish, uning qudratini va obro'-e'tiborini mustahkamlash uchun barcha choralarni ko'rishi lozimdir.

O'zbekiston Respublikasining «Mudofaa to'g'risida»gi 1992-yil 3-iyul qonunida Vatanning hududiy yaxlitligini, mustaqilligini himoya qilish, respublika fuqarolarining konstitutsiyaviy burchi ekanligi ifodalangan. Bundan tashqari, o'sha vaqtda qabul qilingan «Umumiy harbiy majburiyat va xizmat to'g'risida»gi qonunning maqsadi O'zbekiston fuqarolarining o'z mamlakatini qurolli himoya

qilish uchun majburiy harbiy tayyorgarlikdan o'tishlaridan hamda respublika Qurolli Kuchlarini butlash va zaxira tayyorlashni ta'minlashdan iborat ekanligi ko'rsatilgan.

Qonunga ko'ra tinchlik vaqtida salomatligi harbiy xizmatga ya-roqli bo'lgan va chaqiruv kuniga 18 yoshga to'lgan O'zbekiston fuqarosi bo'lgan yigitlar muddatli harbiy xizmatga chaqiriladilar.

Yana bir narsaga e'tibor berish lozimki, harbiy xizmatga na-faqat yigitlarimiz, balki O'zbekiston xotin-qizlari ham ixtiyoriy ravishda kirishlari mumkin.

Qonunda ko'rsatilgan vazifalarni respublikaning Mudofaa vazirligi amalga oshiradi. Shunday qilib, O'zbekistonning har bir fuqarosi Qurolli Kuchlar safida harbiy xizmat qilishi o'zining faxriy va muqaddas burchi ekanligini, unga xiyonat qilish esa eng og'ir jinoyat ekanligini hamisha e'tiborda tutishlari lozimdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va burchlari deganda nimalar tushuniladi?
2. Burchning o'zi nimani anglatadi?
3. Davlat fuqarosiga shu davlat hududida yashab turuvchi hamma shaxslar kiradimi?
4. Shaxsning huquqiy holati nima bilan belgilanadi?
5. Siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy huquqlar deganda nimalarni tushunasiz?
6. Soliqning o'zi nima va nima maqsadda undiriladi?
7. Harbiy mudofaa nima uchun zarur?

TAYANCH SO‘ZLAR

Huquq va erkinliklar – bu davlat tomonidan o‘rnatilib, Konstitutsiyada qayd qilingan, har bir fuqaroga o‘zining xatti-harakatini tanlash, unga berilgan imtiyozlardan shaxsiy hayotida va jamoat ishlarida qatnashishi uchun foydalanish imkoniyati.

Siyosiy huquqlar – fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda o‘z vakillari orqali ishtirok etishi.

Burch – bu davlat tomonidan belgilanib, har bir fuqaro bajarilishi zarur bo‘lgan, bajarmasligi esa javobgarlikka olib keladigan xatti-harakatlar va yashash tarzi qoidalari.

Sha’n – shaxsning ajralmas va boshqalarga o‘tkazib bo‘lmaydigan huquqi bo‘lib, bu insonning obro‘-e’tiboridir.

Qadr-qimmat – bu shaxsning ichki o‘zini-o‘zi baholash mezon va jamiyatning unga bergan bahosi o‘zaro biri-biriga bog‘langan mezonlardir.

Standart – o‘lchov, ya’ni mezon.

Soliq – fuqarolarning qonunga ko‘ra davlatga to‘laydigan majburiy to‘lovidir.

Mudofaa – davlat mustaqilligini, hududiy yaxlitligini, aholining tinch hayot kechirishini ta’minlashga qaratilgan siyosiy-iqtisodiy, harbiy va ijtimoiy-huquqiy tadbir bo‘lib, ya’ni qurolli tajovuzlardan himoyalanihdir.

MAXSUS ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T., «O'zbekiston», 2009.
2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, sharhlar. –T., «O'zbekiston», 2009.
3. *Islom Karimov*. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. –T., «O'zbekiston», 1992.
4. *Islom Karimov*. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. –T., «O'zbekiston», 1993.
5. *Islom Karimov*. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari shaxsiy tarkibiga tabrigi. «Xalq so'zi», 1995, 14-yanvar.
6. *Islom Karimov*. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. –T., 1993.
7. *Islom Karimov*. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. –T., 1993.
8. *U.T. Tojixonov*. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi amalda. –T., 1996.
9. *R.Kamolov*. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. –T., «Adolat», 1998.
10. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish. –T., «O'zbekiston» 2001.
11. YUNESKO Xalqaro Me'yoriy hujjatlari (to'plam). L.Saidova «Adolat», 2004.
12. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Axborotnomasi. –T., 1992.
13. Inson huquqlari to'g'risida xalqaro bitim. –T., 1992.
14. «Xalq so'zi» gazetasi, 1997-y. 30-avgust.
15. «Hayot va qonun» jurnali, 1995, №1.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

1. *Islom Karimov*. O'zbekistonning siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. –T., 1995.
2. *Islom Karimov*. Konstitutsiya to'g'risida. IIV Akademiyasi. –T., 2001.
3. Inson huquqlari. O'quv qo'llanma. –T., «O'zbekiston», 1997.

TEST SAVOLLARI

1. Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi qabul qilingan sana qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) 1945-y. 24-oktabr
- b) 1948-y. 10-dekabr
- c) 1949-y. 15-yanvar
- d) 1993-y. 28-sentabr

2. Hokimiyat bo'linishi nazariyasi asoschilarini toping.

- a) A.N.Radishchev, Dj.Lokk, K.Kautskiy
- b) L.Gumplovich, Filmer. J.J.Russo
- c) Dj.Lokk, J.J Russo, Sh.Monteske
- d) G.Spenser, Y.Dyuring, Sh.Monteske
- e) Barcha javoblar to'g'ri.

3. Inson huquqlariga munosabat tarixning qaysi davridan boshlab ijobiy tomonga o'zgara bordi?

- a) Birinchi jahon urushidan so'ng.
- b) Ikkinchi jahon urushidan so'ng.
- c) XX asrning boshlarida.
- d) XXI asrning boshlaridan.

4. Davlatlarning tipologiyasi qanday tavsiflanadi?

- a) Davlatlarning hududlari miqyosiga ko'ra.
- b) Sivilizatsiya tavsifiga ko'ra.
- c) Davlatga tarixiy yondashuv orqali.
- d) Iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra.
- e) Barcha javoblar to'g'ri berilgan.

5. Quyidagi qatordagi davlatlarning qaysi birida inson huquqlari oliy qadriyat sifatida tan olinadi?

- a) Avtoritar, liberal va evristik.
- b) Totalitar va sotsialistik.
- c) Kapitalistik va sotsialistik.
- d) Burjua va feodal.

6. Liberal davlat qanday bo'ladi?

- a) Barcha javoblar to'g'ri.
- b) Fuqarolar huquq va erkinliklari tan olinadi va ularning davlat ishlarida qatnashuvlariga imkoniyat beriladi.
- c) Boshqaruv shakli demokratik tamoyillarga asoslanmagan davlat.
- d) Siyosiy sohada ijozat etilganidan tashqari barcha narsalarning taqiqlanish tamoyili amal qiladi.
- e) Fuqarolarning davlat va jamoat ishlarini boshqarishga oid huquqlari faqat qog'ozda amal qiladi.

7) Demokratik jamiyat nima?

- a) Bunday jamiyatda faqat ishchi va dehqonlarning huquqlari oliy qadriyat sifatida tan olinadi.
- b) Bu jamiyatda yirik fabrika va zavod egalari iqtisodiy va huquqiy jihatdan himoya qilinadi.
- c) Bunday jamiyatda iqtisodiy hukmron shaxslarning manfaatlari oliy qadriyat sifatida tan olinadi.
- d) Bunday jamiyatda inson huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida tan olinadi hamda hokimiyat xalq tomonidan amalga oshiriladi.
- e) Barcha javoblar noto'g'ri berilgan.

8) Davlatlarning ichki funksiyalari qanday tavsiflanadi?

- a) siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy
- b) axloqiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy
- c) saqat sog'liqni saqlash va ijtimoiy
- d) madaniy, axloqiy, qiyosiy va jinoiy
- e) To'g'ri javob berilmagan.

9) Davlatlarning tashqi funksiyasini belgilang.

- a) Boshqa davlatlar bilan madaniy tadbirlarni amalga oshirish.
- b) Mamlakat mudofaasi va boshqa davlatlar bilan hamdo'stlik aloqalarini o'rnatish.
- c) Mamlakat mudofaasi va xavfsizlik.
- d) Barcha javoblar to'g'ri berilgan.

10) Demokratiyaning qanday shakllari mavjud?

- a) vakillik va bevosita demokratiya
- b) ijtimoiy va siyosiy demokratiya
- c) siyosiy va iqtisodiy demokratiya
- d) vakillik demokratiyasi va jamoaviy demokratiya
- e) Qonuniy demokratiya va bevosita demokratiya

11) Davlat tuzilishining qanday shakllari mavjud?

- a) demokratik, g'ayridemokratik, avtoritar
- b) federativ, konfederativ, respublika
- c) unitar, federativ, avtoritar
- d) unitar, totalitar, konfederativ
- e) unitar, konfederativ, federativ

12) Davlatning boshqaruv shaklini aniqlang.

- a) monarxiya va imperiya
- b) monarxiya va respublika
- c) barcha javoblar to'g'ri.
- d) federativ va parlamentar
- e) prezidentlik va demokratik

13) Hokimiyatning taqsimlanishi nima?

- a) Hokimiyatning sudlov, militsiya va tashqi ishlar vazirligi funksiyalarining taqsimlanishi.
- b) Hokimiyat vakolatlarining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sudlov hokimiyatlariga taqsimlanishi.
- c) Hokimiyatning Vazirlar Mahkamasi, prokuratura, sudlov hokimiyatlariga bo'linishi.
- d) Hokimiyatning oliy va mahalliy organlarga bo'linishi.
- e) Hokimiyatning qonun chiqaruvchi, huquqni muhofaza qiluvchi va sud organlariga taqsimlanishi.

14) Mononormalar – bular...

- a) qonun matnlarida ifodalangan huquq normalari
- b) axloq normalari
- c) qadriyat normalari
- d) ibtidoiy jamiyatdagi odatlar
- e) diniy normalar

15) Ko‘p qaytarilishi bilan tarixiy tarkib topgan xatti-harakat qoidasi bu...

- a) huquq normasi
- b) axloq normasi
- c) diniy normalar
- d) tashkilotlar normalari
- e) odatlar, an’analar

16) Ijtimoiy normalarni kim o‘rnatadi?

- a) jamiyat
- b) Olloh
- c) Prezident
- d) Sud
- e) Parlament

17) Quyidagilar ichida qaysi biri ustuvor huquqiy normativ akt mavqeiga ega?

- a) qonun
- b) qaror
- c) Barcha javoblar to‘g‘ri.
- d) farmoyish
- e) farmon

18) “Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi” necha mod-dadan iborat?

- a) 30
- b) 32
- c) 33
- d) 34
- e) 28

19) O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini birinchi bo‘lib tan olgan davlat...

- a) Rossiya
- b) Turkiya
- c) Germaniya
- d) AQSH
- e) To‘g‘ri javob berilmagan.

20) «Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari» soʻzlarining muallifi:

- a) A.Akayev
- b) I.Karimov
- c) I.Kant
- d) G.Grotsiy
- e) J.J.Russo

21) Huquqiy davlat prinsiplarini koʻrsating.

- a) Barcha javoblar toʻgʻri.
- b) Shaxs bilan davlatning oʻzaro bogʻliqligi.
- c) Shaxs erkinligining taʼminlanishi.
- d) Qonunning ustuvorligi.
- e) Hokimiyatning taqsimlanishi.

22) Oʻzbekiston Respublikasi oʻz oldiga qanday maqsad qoʻygan?

- a) Adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish.
- b) 2030-yilda Oʻrta Osiyo davlatlari ichida eng qudratli davlat qurish.
- c) Xalifalik tuzumiga asoslangan davlat tuzish.
- d) Sobiq Ittifoqni qayta tashkil etish.
- e) Toʻgʻri javob berilmagan.

23) Oʻzbekiston Respublikasining jinoiy jazolash tizimidan qachondan boshlab oʻlim jazosi toʻla bekor qilindi?

- a) 2004-yil 25-dekabrda
- b) 2005-yil 29-avgustda
- c) 2006-yil 26-dekabrda
- d) 2008-yil 1-yanvardan
- e) Toʻgʻri javob berilmagan.

24) Siyosiy huquqlar qaysi toifadagi shaxslarga tegishli boʻladi?

- a) faqat fuqarolar
- b) xorijliklar
- c) fuqarolar va chet elliklarga bir xil darajada
- d) yuqoridagilardan birortasiga ham
- e) faqat migrantlarga

25) Insonlar sudga buzilgan huquqini tiklash yoki o'z huquqini himoya qilish yuzasidan qilinadigan murojaat qandy nomlanadi?

- a) protest
- b) qaror
- c) ajrim
- d) da'vo arizasi
- e) hukm

26) Davlat tuzilishi va boshqaruv shaklini belgilab beradigan siyosiy-huquqiy hujjat...

- a) deklaratsiya
- b) konstitutsiya
- c) qonun
- d) buyruq
- e) qaror

27) Yashashga bo'lgan huquq qaysi huquq doirasiga kiradi?

- a) fuqaroviy
- b) siyosiy
- c) ijtimoiy-iqtisodiy
- d) madaniy
- e) shaxsiy

28) Amnistiya to'g'risidagi aktlarni kim chiqaradi?

- a) Parlament
- b) Prezident
- c) Oliy sud
- d) Senat
- e) Prokuratura

29) Inson huquq va erkinliklari qanday egallanadi?

- a) Huquq va erkinliklar davlat tomonidan taqdim etiladi.
- b) Huquq va erkinliklar insonga tug'ilganidan mansub bo'ladi.
- c) Huquq va erkinliklarga xalqaro shartnomalar orqali erishiladi.
- d) Huquq va erkinliklar sud tomonidan beriladi.
- e) Huquq va erkinliklar Prezident tomonidan beriladi.

30) Fuqarolarning huquq va erkinliklari cheklanishi mumkinmi? Mumkin bo'lsa qanday hollarda?

- a) Huquq va erkinliklar cheklanishi mumkin emas.
- b) Favqulodda holatlarda huquq va erkinliklar cheklanishi mumkin.
- c) Huquq va erkinliklar konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish, ijtimoiy tartibotni muhofaza qilish maqsadida faqat qonun asosida cheklanishi mumkin.
- d) Davlatning ixtiyori asosida barcha holatlarda.
- e) Xalqaro tashkilotlarning talabiga ko'ra.

31) Shaxsiy huquqlar doirasiga kirmaydi...

- a) shaxsiy sir
- b) oilaviy sir
- c) shaxsiy daxlsizlik
- d) uy-joy daxlsizligi
- e) miting, yurishlar va namoyishlar huquqi

32) Insonning shaxsiy huquqlariga kiradi...

- a) saylash va saylanish huquqi
- b) davlat boshqaruvida ishtirok etish huquqi
- c) o'z huquqlarini sud orqali himoya qilish huquqi
- d) shaxsiy hayotining daxlsizligi huquqi
- e) xususiy mulk huquqi

33) Davlat tashkiliy tuzumida shaxsning maqomini belgilab beruvchi huquqlar, erkinliklar va majburiyatlar majmui qanday ataladi?

- a) huquqiy layoqat
- b) huquqdorlik
- c) kompetensiya
- d) huquqiy status
- e) muomalaga layoqat

34) Insonlarning davlat boshqaruvida ishtirok etish huquqi, jamiyatlarga uyushishi huquqi, saylash va saylanish huquqi, so'z erkinligi huquqi qaysi huquqlar doirasiga kiradi?

- a) fuqaroviy

- b) siyosiy
- c) ijtimoiy-iqtisodiy
- d) madaniy
- e) shaxsiy

35) Inson va davlat o'rtasida yuzaga keladigan siyosiy-huquqiy aloqa qanday nomlanadi?

- a) fuqarolik
- b) shaxsning huquqiy holati
- c) axloqiy aloqa
- d) siyosiy aloqa
- e) maxfiy aloqa

36) Chet el fuqarosi fuqaroligi bo'lmagan shaxsdan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?

- a) Muayyan davlatga mansubligi bilan.
- b) Hech qanday xususiyatlari bilan farqlanmaydi.
- c) Xorijliklar boshqa davlatning fuqarosi, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar esa bizning davlatimiz fuqarosi hisoblanadi.
- d) Xorijliklar boshqa davlat fuqarosi, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar esa hech qaysi davlatning fuqarosi hisoblanmaydi.
- e) Mazkur farqlar deyarli ahamiyatga ega emas.

37) Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va majburiyatlari qaysi normativ-huquqiy hujjatda mustahkamlab qo'yilgan?

- a) xalqaro shartnomalarda
- b) konstitutsiyada
- c) yo'l harakati qoidalarida
- d) Prokuratura to'g'risidagi qonunda
- e) Soliq kodeksida

38) Hozirda dunyoda milliy huquqiy tizimlar soni qancha?

- a) 32 ta
- b) 49 ta
- c) 45 ta
- d) 120 ta
- e) 200 dan ortiq

39) O‘zbekiston Respublikasi qaysi huquqiy tizimga mansub?

- a) musulmon
- b) roman-german
- c) anglo-sakson
- d) skandinaviya
- e) hind

40) Qonuniylikning asosiy tamoyillarini aytib bering.

- a) qonunning ustuvorligi
- b) qonunning yagonaligi
- c) hamma subyektlarning qonun oldida tengligi
- d) Barcha javoblar to‘g‘ri.
- e) qonuniylikning realligi

41) Qonuniylikni mustahkamlashdan ko‘zda tutilgan asosiy maqsad nima?

- a) Qonunni buzgan shaxslarga nisbatan murossasiz bo‘lish.
- b) Xalifalik boshqaruvidagi davlat tuzumini o‘rnatish.
- c) Senat Raisi vakolati muddatini uzaytirish.
- d) Davlat obro‘cini yuksaltirish.
- Ye) Fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish.

42) Qonuniylikni o‘rnatish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim?

- a) Normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish.
- b) To‘g‘ri javob berilmagan.
- c) Fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish.
- d) Soliq idoralari faoliyatini kengaytirish.
- e) Fuqarolarning o‘z-o‘zini boshqarish organlari tizimini takomillashtirish.

43) Fuqaro mehnat huquqiy munosabatlariga necha yoshdan boshlab kirishi mumkin?

- a) faqat 18 yoshdan
- b) 16 yoshdan
- c) faqat 14 yoshdan
- d) 15 yoshdan
- e) To‘g‘ri javob berilmagan.

44) Jinoiy huquqiy munosabat necha yoshdan hisoblanadi?

- a) 18 yoshdan
- b) 16 yoshdan
- c) 14 yoshdan
- d) 15 yoshdan
- e) 17 yoshdan

45) Quyida ko‘rsatilganlardan qaysi biri huquq sohasiga tegishli?

- a) turar joyni ijruga olish huquqi
- b) oylik maosh olish huquqi
- c) subyektiv huquq
- d) konstitutsiyaviy huquq
- e) majburiyat huquqi

46) Qonun qachon orqaga qaytish kuchiga ega bo‘ladi?

- a) Qilmishning jazoga loyiqligini yumshatadigan yoki tugatadigan hollarda.
- b) Qonun orqaga qaytish kuchiga istalgan vaqtda ega.
- c) Barcha javoblar to‘g‘ri.
- d) Qonun orqaga qaytish kuchiga ega emas.
- e) Normativ akt bekor qilinganda yoki umuman ijtimoiy munosabatlarga yaroqsiz deb topilganda.

47) Qachon mamlakatimizda “Inson manfaatlarini yili” deb e‘lon qilingandi?

- a) 1995-y
- b) 1996-y
- c) 1998-y
- d) 1999-y
- e) 2000-y

48) O‘zbekiston Respublikasining “Odam savdosiga qarshi kurash to‘g‘risida”gi Qonuni qachon qabul qilingan edi?

- a) 1995-y, 25-dekabr
- b) 2006-y, 31-avgust
- c) 2007-y, 27-mart
- d) 2008-y, 17-aprel
- e) 2009-y, 25-may

49) Referendum nima?

- a) o‘z fikrini bildirish
- b) umumxalq ovoz berish
- c) yakka tartibdagi saylov
- d) prezidentni saylash
- e) deputatlarni saylash

50) O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqi kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni qachon qabul qilingan edi?

- a) 1996-y, 26-dekabr
- b) 2006-y, 31-avgust
- c) 2004-y, 27-mart
- d) 2005-y, 17-aprel
- e) 2008-y, 1-yanvar

O. A. TADJIBAYEVA
N. K. RAMAZONOVA

INSON HUQUQLARI

O'quv qo'llanma

«O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti.
100083, Toshkent shahri, Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61.

Nashr uchun mas'ul *M. Tursunova*
Muharrir *Q. Qayumov*
Musahhih *H. Zokirova*
Sahifalovchi *Z. Boltayev*

Bosishga ruxsat etildi: 16.08.2010. «Tayms» garniturası. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$. Shartli bosma tabog'i 9,0. Nashr bosma tabog'i 8,5. Adadi 662 nusxa. Buyurtma № . Bahosi shartnoma asosida.

OOO «Start-Track Print» bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., 8-mart ko'chasi, 57-uy.